

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет гуманітарних наук
Кафедра історії

Магістерська робота

Освітній ступінь – магістр

На тему: **«Викладання логіки в навчальних закладах Російської імперії (1725-1850 рр.)»**

Виконав: студент 2-го року навчання
Спеціальності: 032 «Історія та археологія»
Освітньо-наукової програми «Історія»
Федяй Микола Андрійович

Науковий керівник: Арістов В.Ю.,
кандидат історичних наук, старший викладач

Рецензент: Симчич М.В.,
кандидат філософських наук

Магістерська робота захищена
з оцінкою «_____»

Секретар ЕК _____
«_____» _____ 2021 р.

Київ -2021

**Декларація
академічної доброчесності**

Студента/студентки НаУКМА

Я, Федяй Микола Андрійовч _____,

студент(ка) 2/4 року навчання факультету гуманітарних наук, спеціальності: 032
«Історія та археологія»

адреса електронної пошти: mykola.fediai@gmail.com _____

- підтверджую, що написана мною кваліфікаційна/магістерська робота на тему «Викладання логіки в навчальних закладах Російської імперії (1725-1850 рр.)» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, передбачених пунктами 3.1.1 -3.1.6 Положення про академічну доброчесність здобувачів НаУКМА від 07.03.2018 року, зі змістом якого ознайомлений /ознайомлена;
- підтверджую, що надана мною електронна версія роботи є остаточною і готовою до перевірки;
- згоден/згодна на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності, у будь-який спосіб, у тому числі порівняння змісту роботи та формування звіту подібності за допомогою електронної системи Unischek.
- даю згоду на архівування моєї роботи в репозитаріях та базах даних університету для порівняння цієї та майбутніх робіт.

24.05.2021

Дата

Підпис

Федяй М.А.

П.І.Б.студента

АНОТАЦІЯ

кваліфікаційної/магістерської роботи

Тема: "Викладання логіки в навчальних закладах Російської імперії (1725-1850 рр.)»

Автор: студент(ка) 2-го р.н. освітнього ступеня – магістр, спеціальності 032 «Історія та археологія» освітньо-наукової програми «Історія»

Науковий керівник: Арістов В.Ю. _____

Захищена: "___" _____ 2021 р.

Короткий зміст роботи: в роботі досліджується викладання курсів логіки в навчальних закладах Російської імперії у 1725-1850 рр. На основі даних про викладачів університетів, з моменту їхнього заснування до реформи 1850 р., укладаються короткі відомості про них, а саме, де вони навчалися, здобували освіту та за якими підручниками викладали. Протягом XVIII ст. усі проаналізовані викладачі імперських університетів читали логіку за вольф'янською системою, а в першій половині XIX ст. – як за вольф'янською, так і за системами Канта, Шеллінга, Фіхте тощо. Сам процес викладання в університетах регулювався переважно уставами. Так, в уставах XVIII ст. прописується, що університети мають функціонувати на зразок західних, тоді як з початку XIX ст. такі пасажі зникають, також із середини XVIII ст. простежується поступовий розвиток цензури. Велику роль у залученні викладачів та цензурі університетських курсів належала попечителям. Підручник Баумайстра «*Elementa Philosophiae Recentioris*» користувався найбільшою популярністю, принаймні у XVIII ст. Сам підручник є спрощеним переказом праці Вольфа. Структура та зміст підручника нагадує схоластичний. Два його переклади російською виконані по-різному, перший, 1760 року, є одною із перших спроб знайти російські відповідники латинським термінам, автор зазвичай калькує їх, у другому, виконаному через пів століття, автор місцями відходить від оригіналу, намагається «зросійшити» латинські терміни.

Зміст

Вступ.....	2
Розділ 1. Викладання логіки: навальні заклади, викладачі, філософські школи..	6
1.1. Києво-Могилянська академія.....	7
1.2. Академія-університет в Петербурзі.....	10
1.3. Імператорський московський університет.....	12
1.4. Імператорські університети в Російській імперії першої половини ХІХ ст.	18
Розділ 2. Регулювання викладання в університетах	28
2.1. Попечителі навчальних округів	28
2.2. Документи, що регламентують функціонування університетів.....	31
Розділ 3. «Elementa Philosophiae Recentioris» – найпоширеніший підручник з логіки	41
3.1. Христіан фон Вольф та вольфیانство	41
3.2. «Elementa Philosophiae Recentioris» Фрідріха Христіана Баумайстра	45
3.3. Два переклади російською «Elementa Philosophiae Recentioris»	57
Висновки	63
Список використаних джерел та літератури	66
Додатки.....	71

Вступ

Ця робота – про викладання філософських курсів з логіки в Російській імперії. В ній розкриваються питання, коли та в яких інституціях вона викладалася, хто читав лекції, як цей процес регулювався державою, а також які ідеї наведені в найпопулярнішому на той час підручнику з логіки.

В літературі часто можна натрапити на загальні міркування про те, чим європейська філософська думка відрізняється від «русской» православної, яка їх ментальна відмінність та куди зараховувати, скажімо, українців. Як аргумент послідовно наводиться система освіти, проте без належного аналізу та знання процесів. З цього випливає **актуальність** роботи, адже існує запит на те, щоб показати, як зароджувалася та розвивалася філософія в Російській імперії та в яких вона була «стосунках» із європейською. Наукової літератури про історію університетської філософії в Російській імперії не бракує, хоча й не можна сказати, що ця тема достатньо опрацьована. Зазвичай в дослідженні можна знайти перелік викладачів певного університету із наведенням деяких біографічних відомостей. Разом з тим, дуже мало конкретної інформації, відповідно до дослідницької проблеми. Саме таке одне із завдань поставлене в цій роботі – зібрати відомості про викладачів з логіки, де вони отримали освіту, до яких філософських поглядів належали та за якими підручниками читали свій курс. На подібну інформацію, зібрану в одному місці, мені не вдавалося натрапити. Також для того, аби працювати із філософськими текстами, їхньою рецепцією в університетах та перекладами, потрібно вміти аналізувати тексти мовою оригіналу. Так, в цьому дослідженні вперше було детально висвітлено текст латинського підручника «*Elementa Philosophiae Recentioris*» Фрідріха Христіана Баумайстра та запропонований переклад ключових понять та визначень українською. Це дає змогу охарактеризувати філософську школу вольфіанства, за якою найчастіше читали логіку, засновуючись безпосередньо на джерелах. Окремо слід зазначити, що, наскільки мені відомо, на сьогодні українською мовою не перекладено жодної праці філософів із вольфіанської

школи, тому мої спроби перекладу з латини ключових термінів та визначень Баумайстра можуть допомогти майбутнім перекладачам.

Мета роботи: проаналізувати викладання логіки в навчальних закладах Російської імперії, насамперед університетах, з моменту їх заснування до реформи 1850 року. З цієї мети впливають такі **завдання**:

- зібрати відомості про викладачів університетів Російської імперії, які читали курси з логіки, зазначеного періоду, давши відповіді на такі питання: де вони навчалися, де отримали науковий ступінь, представниками якої філософської школи були, за підручником якого автора читали логіку;
- проаналізувати регулювання державою викладання філософії в університетах;
- висвітлити найпоширеніший підручник з логіки за обраний період «Elementa Philosophiae Recentioris» Баумайстра, а також два його переклади російською мовою.

Об'єктом дослідження є викладання логіки в навчальних закладах Російської імперії в 1725-1850 рр.

Предметом дослідження є логіка як навчальний курс в навчальних закладах Російської імперії, насамперед університетах, де цей курс читався з 1725 р., коли логіку починають викладати, по 1850 р., коли відбувається реформа викладання філософії. Також в дослідженні аналізується деякі аспекти регулювання викладання філософії в університетах Російської імперії в зазначений період.

В основі **методологічної бази** дослідження – загальнонаукові принципи аналізу та синтезу. З аналізу джерел, на основі яких було зібрано дані про викладання логіки, було зіставлено стислі відомості про викладачів. Із цих конкретних відомостей, які включають місце освіти, філософську школу тощо, в роботі робляться узагальнення про університети, поширення філософської традиції в них. З цього робиться ширший висновок про викладання логіки в

Російській імперії. Також в роботі приділяється увага до філософських термінів, їх узгодження та перекладу, враховуючи традиції їх вжитку.

Хронологічні рамки охоплюють період від відкриття та початку викладання логіки в першому університеті Російської імперії 1725 року до реформи викладання філософії 1850 року.

Джерелами дослідження є документи, де наводяться дані про викладання логіки в Російській імперії в зазначений період, такі як та устави, перелік викладачів, опис їхніх курсів тощо, а також філософські тексти, насамперед підручники, за якими або під впливом яких здійснювалося викладання в навчальних закладах Російської імперії.

Літературою дослідження є праці науковців про викладання філософії в навчальних закладах Російської імперії та інших держав XVII-XIX століття. Також праці з історії та філософії про погляди тих авторів, за якими або під впливом яких викладали логіку в Російській імперії.

Структура кваліфікаційної роботи зумовлена її метою та дослідницькими завданнями. Робота складається із трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури і додатків. В першому розділі наводяться дані про викладачів, які читали курси логіки в навчальних закладах Російської імперії в зазначений період: де вони здобули освіту, до якої філософської школи належали, за яким підручником читали свій курс. У другому розділі аналізуються деякі аспекти регулювання викладання філософських курсів в імперських університетах, особлива увага приділена попечителям університетів. У третьому розділі представлений загальний опис найпопулярнішої в XVIII ст. як в Європі, та і в Російській імперії філософської системи, за якою читали курс логіки – вольфіанство, а також аналізується найбільш поширений вольфіанський підручник з логіки – «Elementa Philosophiae Recentioris» Баумайстра та два його переклади російською мовою. У додатку наведена порівняльна таблиця двох цих перекладів російською мовою ключових латинських термінів.

Ця робота не має на меті дати вичерпної відповіді на поставлені завдання, а, скоріше, сформулювати проблему та підготувати матеріал для подальших студій.

Так, встановити *всіх* викладачів Російської імперії в зазначені хронологічні рамки, які читали курси з логіки в університетах, дуже проблемно. В роботі наводитимуться лише ті, про яких вдалося знайти інформацію на основі опублікованих джерел та літератури. Також в плані регулювання державою викладання філософських курсів зачіпаються лише деякі аспекти. Аналіз підручника Баумайстра, ідеї, що там наводяться, не можуть репрезентативно свідчити про все вольфганство, і тим більше про інші філософські течії, за якими велося викладання логіки. Така поверховість є закономірним наслідком широко поставленої проблеми. А проблема поставлена так, тому що дуже бажано аналізувати окремий навчальний заклад та конкретного викладача в контексті ширшої традиції, де філософські школи, норми викладання, ідеї – щільно пов'язані та переплетені між собою. Це дасть можливість побачити викладання логіки в Російській імперії як цільний феномен.

Розділ 1. Викладання логіки: навальні заклади, викладачі, філософські школи

Один зі шляхів, яким філософія та логіка зокрема потрапляла на терени Московського царства, а згодом Російської імперії – була Києво-Могилянська академія. Філософські курси були в ній побудовані на зразок тих, що читалися в католицьких школах Речі Посполитої. Проте філософія Києво-Могилянської академії досить опосередковано вплинула на викладання логіки в університетах Російської імперії, що буде видно насамперед із викладацьких кадрів, які у XVIII ст. або запрошувалися із німецьких університетів, або були випускниками університету, де викладали.

Ідея про заснування в Московському царстві закладу освіти, який би відповідав тогочасним європейським, з'явилася у Петра I ще в кінці XVII століття. На початку XVIII ст. він та довірені йому люди контактують із такими популярними представниками Просвітництва, як Готфрід Вільгельм Ляйбніц та Христіан фон Вольф, останній рекомендує вчених, які би могли приїхати в нововідкритий заклад. 1724 року була створена Академія-університет в Петербурзі. Викладання логіки, яке здійснювалося в ній досить мляво, всіма викладачами велося за системою або самого Вольфа, або його учнів¹. Це можна пояснити насамперед тим, що двоє викладачів, яких рекомендував Вольф, були його учнями, проте й саме вольфіанство користувалося величезною популярністю в тогочасній Європі. За вольфіанською системою велося навчання і в Києво-Могилянській академії з 1755 року аж до її реформування в 1817 році.

Наступний університет – Московський – був відкритий 1755 року. На відміну від Академії-університету в Петербурзі, яка була, фактично, новотвором в Російській імперії, Московський багато в чому перейняв традицію останньої. Деякі викладачі, які читали лекції в Московському університеті, до цього закінчили Академію-університет. До кінця XVIII ст. викладання логіки також велося за системою Вольфа або його учнів, із початком XIX ст. починають з'являтися та набувати поширення кантіанські ідеї та підручники кантіанців.

¹ Про філософію Христіана фон Вольфа див. **Розділ 3.**

В першій половині XIX ст. в Російській імперії була відкрита низка університетів. Дещо особібно серед них стоять Дерптський, Віленський та Олександрівський університети, адже в них панувала інша, локальна, традиція та мова викладання. Харківський, Казанський, Санкт-Петербурзький були засновані на початку XIX ст. Викладачами філософії у них ставали в переважній більшості вчені, запрошені з німецьких університетів, читали курси вони латинською мовою.

1.1. Києво-Могилянська академія

Київська братська школа, а згодом Києво-Могилянський колегіум були створені на теренах Речі Посполитої. Система освіти, навіть коли заклад опинився в складі Російської імперії, була побудована на зразок католицьких навчальних закладів. Про це свідчить структура філософських курсів, метод викладу матеріалу та зміст самих предметів. З часом викладачі та випускники Києво-Могилянської семінарії та академії починають поширювати освіту в Московському царстві, а потім Російській імперії. Так, з ініціативи Симеона Полоцького, який закінчив Києво-Могилянський колегіум, була створена Слов'яно-греко-латинська академія в Москві. Теофан Прокопович долучився до створення Слов'яно-греко-латинської семінарії в Петербурзі. Ці два заклади в подальшому стануть Московською та Санкт-Петербурзькою духовними академіями, які разом із Київською та Казанською – були чотирма духовними академіями Російської імперії з початку XIX століття. Відтак, аналізувати ці навчальні заклади, особливо Києво-Могилянську академію до середини XVIII ст., варто радше не в контексті новостворених імперських університетів XVIII та XIX ст., а католицьких навчальних закладів².

² Про «мисленнєвий контекст» українських інтелектуалів XVII ст. див: Яковенко, Наталя. У пошуках нового неба. Життя і тексти Йоанікія Галятовського. Київ, 2017. Про Київську православну митрополію і КМА у XVIII ст. та їхнє існування в умовах державної політики див.: Яременко, Максим. Перед викликами уніфікації та дисциплінування. Київська православна митрополія у XVIII столітті. Львів, 2017. 272 с.

Проте викладання в Києво-Могилянській академії (далі – КМА) та інших духовно-академічних закладах було деякою мірою пов’язане із університетським викладанням, хоча багато в чому відрізнялося. А оскільки в цій роботі аналізуються насамперед університети Російської імперії, то не зайвим буде окреслити традицію викладання філософії в КМА, яка великою мірою була присутня і в інших духовно-академічних навчальних закладах.

Філософські курси КМА з логіки збереглися від другої половини XVII ст. Їх досліджує Микола Симчич, він аналізує філософські курси викладачів КМА, які збереглися як рукописи або списки³. Автор аналізує 27 філософських курсів з логіки, хронологічний період яких: з 1864 по 1751 роки⁴. Ось як за реконструкцією автора мали викладатися філософські курси в КМА, серед яких логіка, в цей період:

1. Діалектика (*dialectica, logica minor, compendium logicae, summulae logicae*): викладали один-два місяці. *Tres mentis operationes*.
2. Логіка (*logica, logica major, philosophia rationalis, scientia rationalis*): викладали шість-вісім місяців. Структура курсу базувалася на тлумаченні книг із «Органону». На початку був вступ про природу логіки «*De natura logicae*»:
 - *de termino*: «Категорії», «*Isagoge*». «*De distinctionibus*», «*De universalibus in communi*», «*De universalibus in particulari*», «*De praedicamentis*», «*De ante- et post- praedicamentis*»;
 - *de propositione*: «*De interpretatione*»;
 - *de syllogismo*: «Аналітики»⁵.
3. Фізика (*physica, philosophia naturalis, scientia naturalis*): викладали десять місяців. Структура курсу базувалася на тлумаченні природознавчих трактатів Арістотеля, також розглядали трактати «Про виникнення і знищення», «Про душу», «Про метеори».

³ Симчич, Микола. *Philosophia rationalis у Києво-Могилянській академії*. Вінниця, 2009. С. 36.

⁴ Там само. С. 43.

⁵ Як стане видно із **Розділу 3**, схожа структура викладу логіки була і підручнику Баумайстра.

4. Метафізика (metaphysica, philosophia ultranaturalis, scientia ultranaturalis): викладали один місяць. Найчастіше розглядали різні види сущого; курс не базувався на «Метафізиці» Арістотеля.
5. Етика (ethica, philosophia moralis): системно курс почали викладати з 1729 р.; у різних викладачів курс мав різну тривалість. Курс частково базувався на «Нікомаховій етиці».

Така структура викладання філософії, на думку автора, засновувалася на середньовічній традиції вивчення коментарів до трактатів Арістотеля. Подібна структура була затверджена в «Ratio atque institutio studiorum Societatis Jesu» Ордену Єзуїтів 1599 року. За схожою структурою велося викладання філософії у домініканських та францисканських навчальних закладах⁶.

Зміна викладання філософії та, зокрема, логіки, в КМА відбулася в середині XVIII ст. Так, у 1751-1753 рр. філософські курси Георгій Щербацький читає за підручником картезіанця Едмунда Пурхоція «Edmundus Institutionum philosophiae». У 1753-1755 рр. Давид Нащинський читає філософію за підручником вольфіанця Йоганна Генріка Вінклера «Instituines philosophiae universae»⁷. 1755 року між митрополитом Тимофієм (Щербацьким) та префектом КМА Давидом (Нащинським) відбулася дискусія щодо того, чи можна в академії читати філософські курси за вольфіанцями Генріхом Вінклером та Фрідріхом Христіаном Баумайстром. Митрополит рекомендує читати курси за підручником картезіанця Едмунда Пурхоція, тоді як Давид (Нащинський) доводив, що «нынѣ во всей Европѣ принятая и толкуемая Вольфіанская философія»⁸ та пропонує читати за підручником Баумайстра. Митрополита таки вдалося переконати, і в КМА від 1755 року набуває поширення викладання філософії за системою Вольфа, зокрема за підручником його послідовника Баумайстра⁹.

⁶ Там само. С. 49.

⁷ С. 143.

⁸ Цит. за: Симчич, Микола. Зауваги до впливів на викладання філософії в Києво-Могилянській академії кінця XVII-XVIII ст. *Київська академія*. 2006. Вип. 2–3. С. 75.

⁹ Там само. С. 74-75.

Таке викладання було панівним аж до 1817 року, коли академію було зреформовано¹⁰. Ось як охарактеризувала Комісія духовних училищ конспект викладача філософії Стефана Семяновського 1817 року: «Конспект учителя философии [...] ни одним шагом не выходит за пределы Баумайстра, хотя в конце и поставлено несколько имен других писателей»¹¹.

1.2. Академія-університет в Петербурзі

Російський імператор Петро I близько 1720 року вирішує створити в Петербурзі центр освіти, на зразок тих, які були в Європі. 1724 року лейб-медиком імператора Лаврентієм Блюменстромом, який тоді завідував Кунсткамерою, було створено «Проект положения об учреждении Академии наук».

Георг Бернгард Більфінгер першим очолив у 1725 році кафедру логіки, метафізики та моралі, проте майже одразу став професором прикладної та експериментальної фізики, виїхав із Російської імперії 1731 року. Він навчався у Тюбінгенському університеті та Університеті Мартіна Лютера, де слухав лекції у Вольфа. Останній рекомендував його Блюменструму. Більфінгер філософських праць в Російській імперії не писав¹².

Після Більфінгера кафедра логіки, метафізики та моралі перейшла до **Христіана Мартіні**. Він навчався у Єнському та Ляйпцизькому університетах, був учнем Вольфа, останній порекомендував його до академії, де Мартіні мав викладати фізику за вольф'янською системою. Через конфлікти із колегами Мартіні вимушений був звільнитися 1728 року, після чого виїхав із Петербурга¹³.

Христофор Гросс наступним на короткий час очолив кафедру логіки, метафізики та моралі. Він навчався в Тюбінгенському університеті, слухав лекції

¹⁰ Ткачук М. Києво-Могилянська академія і становлення філософії в Україні. *Філософська освіта в Україні: Історія і сучасність*. Київ, 2011. С. 27.

¹¹ Копія журналу комісії духовних училищ. *Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии*. Киев, 1913. Отд. 3 (1796–1869); Т. 4: 1813–1819. С. 671.

¹² Пустарнаков В.Ф. Университетская философия в России. Идеи. Персоналии. Основные центры. Санкт-Петербург, 2003. С. 62, 311–312.

¹³ Там само. С. 62, 480–481.

Більфінгера, разом з яким приїхав до Петербурга. Кафедру очолив 1730-го року, хоча лекції з моральної філософії читав з 1726-го року. 1731 року припинив працювати в академії¹⁴.

Троє наведених вище викладачів філософії не залишили написаних лекцій або підручників. Після Христофора Гросса, наскільки можна зрозуміти, викладання філософії в академії припинилося, і було відновлено 1742 року. Цього року **Григорій Теплов** починав читати лекції з практичної філософії за Фольфом.

Христліб Геллерт починав читати логіку і метафізику за Вольфом. Обидва мали читати лекції «порядком Тимминговим»¹⁵, тобто на основі робіт Людвіга Філіпа Тьюммінга, який був секретарем Вольфа та який писав роботи про філософію свого вчителя.

У 1748 професором логіки, метафізики та моральних наук став німецький фізик **Йозеф Адам Браун**, він став читати лекції «Введения во всю философию»¹⁶ так само, як і його попередники, «употребляя за основание сокращенную Тиммингом Вольфианскую философию», проте «чтобы притом сию систему пополнять и исправлять, где заблагорассудится»¹⁷. Браун був єдиним професором, який читав лекції регулярно: з 1748 до початку 1760-х рр.¹⁸

В гімназії при академії в латинському класі мали би загально навчати логіки, «чтобы младые дети купно термины школьные хотя мало познавши, до высочайших наук приступить могли». При цьому поки в академії не буде створена власна логіка (йдеться про 1735 рік), «надлежит Христиана Вольфия так предводителя давать»¹⁹. Михайло Ломоносов пропонував викладати філософію у старших класах гімназії за вольфіанською системою Тьюммінга²⁰.

¹⁴ Там само. С. 62, 369.

¹⁵ Материалы для истории Императорской академии наук. Санкт-Петербург, 1889. Т.5. С. 308.

¹⁶ Там само. Санкт-Петербург, 1889. Т.9. С. 144.

В іншому місці лекції називалися «Руководство во всю философию» (Там само. С. 630).

¹⁷ Там само. С. 630.

¹⁸ Пустарнаков В.Ф. Университетская философия в России. С. 64–65, 318.

¹⁹ Материалы для истории Императорской академии наук. – Санкт-Петербург, 1885. Т.2. С. 681–682.

²⁰ Записки Императорской академии наук. Санкт-Петербург, 1862. С 1026, 726.

Викладання логіки та метафізики в Петербурзькій академії-університеті було початком нової традиції безпосередньо в самій Російській імперії, адже ті її навчальні заклади, які існували в ній до цього, як виглядає, не мали майже ніякого відношення до нововідкритої інституції та до викладання в ній. Натомість ті, хто творили Академію-університет, робили це на взірць європейським університетам (що прописується в усіх проаналізованих нижче регулятивних документах до середини XVIII ст.). Курси з логіки також створювали абсолютно нову традицію безпосередньо в імперії, проте продовжували та засновувалися на європейській – вольфгангівській системі. Перевага та зручність викладати курси за Вольфом полягала не лише у тому, що всі дисципліни (від метафізики до фізики) були класифіковані, предметно обґрунтовані та мали чітко сформовані ідеї, а також тому, що сам навчальний процес, порядок лекцій та підручники також були максимально системними. Саме тому вольфгангівська система викладання переважала в Європі в усьому XVIII ст.

Всі наведені вище автори, які читали в університеті-академії курси з логіки та метафізики, робили це за системою Вольфа або його учнів, переважно Людвіга Тюммінга. Троє із шести наведених вище авторів були безпосередньо пов'язані із Вольфом (двох він сам рекомендував як викладачів).

1.3. Імператорський московський університет

Університет був відкритий 1755 року за проектом Івана Шувалова та Михайла Ломоносова. Останній був студентом, а потім професором та одним із керівників Академії-університету в Петербурзі, тому можна говорити про певну тяглість традиції²¹.

Першим професором, який читав логіку, метафізику та моральну філософію, був німецький філософ **Йоганн Генріх Фроманн**. Він закінчив

²¹ «И исторически и логически философская мысль в Московском университете являлась продолжением и развитием традиции, зарождавшейся в Петербургской Академии наук и ее Академическом университете в второй половине 20 – 60-х гг.» (Пустарнаков В.Ф. Университетская философия в России. С. 97).

Тюбінгенський університет та був запрошений Шуваловим у Московський, де викладав у 1756-1765 роках. Читав лекції латинською мовою. Записів курсів від нього не залишилися, проте, скоріше за все, від викладав логіку за вольфганґівськими підручниками, адже в цей час в бібліотеку були виписані підручники Баумайстра, Вінклера, Гейнекція²².

Короткий час (близько року) після Фроманна логіку та метафізику читав випускник Тюбінгенського університету **Йоганн Матіас Шаден**, який був ректором університетських гімназій, а потім в університеті читав практичну філософію. Лекції він читав латинською мовою, записів курсів не залишилося, лише деякі промови. Шаден «в философии руководился взглядами Вольфа и Баумейстера»²³.

1765 року читати логіку та метафізику починає випускник Московського університету **Дмитро Анічков**. Це сталося після того, як він прочитав пробні лекції за підручником “*Institutiones philosophiae universae usibus academicis accommodatae*” вольфганґівця Йоганна Генріха Вінклера²⁴. Викладав він до 1788 року. Анічков починав читати лекції з математики російською мовою та написав підручник з арифметики російською. Логіку та метафізику, схоже, він продовжував читати латиною, 1782 року Анічков написав підручник “*Annotationes in logicam, metaphysicam et cosmologiam*”. Самих лекційних курсів Анічкова не залишилося; він мав послуговуватися підручниками вольфганґівців²⁵.

²² Фроманн, Иоанн Генрих. Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского московского университета. Москва, 1855. Ч. 2. С. 536–537; Фроманн, Иоанн Генрих. Философский факультет МГУ. URL: <https://philos.msu.ru/node/1491> (дата звернення: 22.03.2021).

²³ Бороздин А. Шаден (Иоанн Матиас). Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: В 86 т. Санкт-Петербург, 1903. Т. 39. С. 94.

Пустарнаков пише про Шадена: «читал курс философии, опираясь на работы: “Логика”, “Метафизика”, “Новейшая философия”, “Определения философические” Баумейстера, на работу Гейнекция “Разумная и нравоучительная философия”, а также на работы Винклера» (Пустарнаков В.Ф. Университетская философия в России. С. 691).

²⁴ Павлов А.Т. Философия в Московском университете. Санкт-Петербург, 2010. С. 12, прим. 21.

²⁵ «Лекционных курсов Аничкова не сохранилась, однако есть все основания полагать, что они были выдержаны в духе философии Христиана Вольфа, ибо все учебники, по которым велось преподавание принадлежали сторонникам вольфианства» (Павлов А.Т. Философия в Московском университете. С. 20)

Павлов зауважує текстуальні запозичення Анічкова у його роботі «Слово о свойствах познания человеческого и о средствах, предохраняющих ум смертного от разных заблуждений» із «Метафізики» Баумайстра²⁶.

Євген Сирейщиков у 1779-1784 роках читав курси, серед яких також логіку, в Московському університеті, випускником якого він був²⁷.

З 1786 по 1792 роки **Дмитро Синьковський** був професором логіки та моральної філософії в Московському університеті, з якого перед цим випустився. Викладав логіку за підручником Гейнекція «Основания умственной и нравоучительной философии обще с сокращенною историей философической» (переклад підручника був виданий у Москві в 1766 році). Також він переклав два підручника Баумайстра: один про моральну філософію, другий – «Метафізика» (1789), який уже до цього був перекладений Олександром Павловим²⁸.

Однак те, що Анічков викладав логіку за вольфганськими підручниками, як вважають деякі дослідники, не обов'язково свідчить про те, що самі погляди Анічкова були суто вольфганські: «Хотя известно, что А. преподавал логику и метафизику по учебным пособиям последователей Вольфа – Винклера и Баумейстера, его собственные работы нельзя квалифицировать как вольфганские: они лишь “вольфгангообразны” по тематике, но фактически являются разноосновными, синкретическими, включающими как вольфганские, так и антивольфганские идеи, а также переосмысленные идеи очень широкого круга философов и богословов» (Пустарнаков В.Ф. Университетская философия в России. С. 291)

²⁶

«Всепознание наше получает начало свое от чувств, по оному: нет ничего такого в разуме, чего бы прежде не находилось в чувствах» «Ум наш по врожденной себе способности невидимые вещи познает из видимых, от особенных вещей отвлекает всеобщие понятия»	«всякое познание человеческое начинается из чувств» «свойства, многим вещам общие, мы обозначаем понятиями повсеместными или отвлеченными»
Аничков Д.С. Слово о средствах познания человеческого и о средствах, предохраняющих ум смертного от разных заблуждений. Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века: В 2 т. Москва, 1952. Т. 1. С. 134–135.	Баумейстер, Христиан. Христиана Баумейстера метафизика / Пер. с лат. Д. Синьковского. Изд. 2-е. Москва, 1789. С. 6–7.

Хоча, як мені здається, про текстуальні запозичення тут можна говорити лише умовно, йдеться радше про взорування на ідеї та про загальний напрямок думки.

²⁷ Павлов А.Т. Философия в Московском университете. С. 26–27; Сырейщиков, Евгений Борисович. *Русский биографический словарь*: В 25 т. Санкт-Петербург, 1912. Т. 20. С. 223–224.

²⁸ Павлов А.Т. Философия в Московском университете. С. 28–29.

Також випускник університету **Михайло Снегирьов** читає тут логіку і моральну філософію з 1796 по 1810 рік²⁹.

Андрій Брянцев, випускник Московського університету та учень Анічкова, читає курси, серед яких логіка та метафізика, з 1787 (8) до 1821 року. Захистив дисертацію «О критерии истины» (1787). Підручників Брянцева з логіки та метафізики до нас не дійшло. У його життєписі написано:

господствовавшая тогда в школах вольфианская философия не удовлетворяла изыскательного его ума; он находил неосновательность в Баумейстровских определениях, которые прежде должен был учить наизусть и которые даже в самих университетах повторялись на кафедрах.

Схоже, Брянцев спочатку викладав логіку та метафізику за вольфіанською традицією, проте згодом перейшов до кантіанства (проте тут не ясно, чи міг він не лише змінити свої погляди, але й оформити їх в університетський курс)³⁰. Брянцев переклав підручник кантіанця Фрідріха Вільяма Даніеля Снеля, за яким (як стверджує Павлов) викладав теоретичну та практичну філософію, а логіку та метафізику викладав за підручником Матерна Рейса³¹.

Михайло Муровйов, попечитель Московського університету з 1803 року, серед інших запросив викладати в університет випускника Геттінгенського університету **Йоганна Готліба Буле**, який 1786 року захистив дисертацію з філософії Арістотеля, п'ять томів якого він видав латинською мовою. Буле

²⁹ Снегирев, Михаил Матвеевич. *Русский биографический словарь*: В 25 т. Санкт-Петербург, 1909. Т. 19. С. 12–14; Павлов А.Т. Философия в Московском университете. С. 29–30.

³⁰ «[Брянцев – М.Ф.] находился под влиянием немецкой мысли: сначала он держался системы Хр.Вольфа, затем перешел на позиции кантианства» (Панибратцев А.В. Брянцев Алексей Михайлович. Новая философская энциклопедия. URL: <https://iphlib.ru/library/collection/newphilenc/document/HASH362f1c885da0336a0b8c36> (дата звернення: 23.03.2021)).

Пустарнаков пише про «охлаждение к лейбнице-вольфианской парадигме» у Брянцева. Проте також зазначає, що «его философские взгляды разноосновны, эклектичны, включающие элементы из философии Лейбница, Вольфа, Бильфингера, Декарта, Баумейстера, Мендельсона, Вальха и др.» (Пустарнаков В.Р. Университетская философия в России. С. 320).

³¹ Павлов А.Т. Философия в Московском университете. С. 51.

Автор також пише, що цей підручник Снеля був допущений міністерством. Павлов не дає посилань, звідки у нього інформація про те, за якими саме підручниками Брянцев викладав логіку. Мені не вдалося з'ясувати, хто такий Матерн Рейс.

викладав латинською логіку та емпіричну психологію з 1807 по 1810 рік, він був кантіанцем³².

Іван Давидов, випускник Московського університету, 1817 року читав логіку за підручником Снеля³³. Давидов, схоже, був під впливом ідей Фрідріха Вільгельма Йозефа Шеллінга³⁴.

Микола Любимов, також випускник університету, викладав у 1821 році логіку за підручником Йоганна Кизеветтера³⁵, очевидно, має на увазі «Основы чистой общей логики, изложенной с кантианских позиций», який був систематизованим викладом логіки Канта.

Іван Терновський, випускник університету, читав логіку в Московському університеті у 1837-1839 рр.³⁶

Михайло Катков, який закінчив Московський університет та після цього деякий час слухав лекції в Берлінському університеті (де тоді викладав Шеллінг), читав курси з логіки та психології з 1845 до освітньої реформи 1850 року³⁷. Сам Катков був послідовником ідей Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля, а потім Шеллінга, психологію в Московському університеті він читав за посібником Фрідріха Бенеке³⁸.

Сам Московський університет був створений багато в чому на зразок Петербурзького, викладацькі кадри також деякі перейшли з Петербурзького в нововідкритий. В цьому плані можна говорити про певну тяглість, принаймні інституційну. Перші викладачі логіки та метафізики, які читали курси в Московському університеті, Фроманн та Шаден, були випускниками

³² Пустарнаков В.Р. Университетская философия в России. С. 325–326; Павлов А.Т. Философия в Московском университете. С. 43–46.

³³ Там само. С. 51.

³⁴ «в философском кубке Давыдова была добрая смесь разных составов, а наверху плавала взбитая пена шеллингианства» (Сакалун П.Н. Из истории русского идеализма. Князь В.Ф. Одоевский. Мыслитель. Писатель. Москва, 1913. Т.1. Ч. 1. С. 44).

³⁵ Павлов А.Т. Философия в Московском университете. С. 51-52.

³⁶ Там само. С. 57.

³⁷ Пустарнаков В.Р. Университетская философия в России. С. 421-422.

³⁸ Павлов А.Т. Философия в Московском университете. С. 64.

Тюбінгенського університету. Викладали логіку, як і в Петербурзькому університеті, за підручниками Вольфа та його учнів: Баумайстра, Вінклера, Гейнекція.

Починаючи від Анічкова у 1765 року, з єдиним винятком – випускником Геттінгенського університету Буле, викладачами логіки були винятково випускники Московського університету. Приблизно до кінця XVIII ст., як виглядає, продовжувалася вольфіанська традиція викладання логіки, переважно курси читалися за посібниками його послідовників. Проте десь на зламі XVIII та XIX ст. в Московський університет активно починає проникати кантіанство, яке пропонувало геть інший підхід в розумінні логіки. Таку зміну можна простежити навіть на довгому періоді викладання Брянцева, який мав починати як вольфіанець, а потім прийняв кантіанську позицію. Буле, випускник Геттінгенського університету, який викладав логіку в Московському університеті на початку XIX ст., також був кантіанцем. Давидов та Катков, проте, були під впливом й інших філософів – Шеллінга та Гегеля.

Варто сказати також про мову викладання. Можна говорити про певну «русифікацію» академічної освіти в Російській імперії із другої половини XVIII ст. Цей процес пов'язаний із призначенням Кирила Розумовського президентом Академії наук, який мав хороші стосунки та підтримував Михайла Ломоносова. Останній відомий своєю патріотичною позицією. Також прибічником «патріотичної партії» був Іван Шувалов³⁹, фаворит імператриці Єлизавети Петрівни. Московський університет був створений за проектом Шувалова та Ломоносова. Якщо за уставами в Академії-університеті в Петербурзі лекції мали читатися латинською мовою, то в Московському університеті – російською та латиною⁴⁰. На початку XIX ст., коли були відкриті нові університети та була впроваджена освітня реформа, в імперських університетах починають читати курси запрошені з-за кордону викладачі, насамперед із німецьких університетів.

³⁹ Пустарнаков В.Р. Университетская философия в России. С. 75.

⁴⁰ Проект об учреждении Московского университета (12 января 1755). Летопись Московского университета. URL: <http://letopis.msu.ru/documents/270> (дата звернення: 16.03.2021).

Однією із вимогою прийняття новоприбулих професорів було вміння усно та письмово викладати свої ідеї латиною⁴¹. Тому з початку XIX ст. набирає знову поширення в університетах Російської імперії латинська мова.

1.4. Імператорські університети в Російській імперії першої половини XIX ст.

Імператорський Дерптський університет. Сам університет був заснований ще 1632 року королем Швеції Густафом II Адольфом під назвою Academia Gustaviana. Внаслідок Московсько-шведської війни (1656-1658 рр.) університет був перенесений до Таллінна та був закритий 1665 року. 1690 року він був відновлений як Academia Gustavo-Carolina в Тарту. 1699 року університет було перенесено з Тарту до Пярну, де він функціонував до 1710 року, коли був змушений припинити викладання через Велику Північну Війну. Ці землі відійшли до Російської імперії. Хоч прохання про відкриття університету надходили періодично протягом XVIII століття, проте лише 1802 року імператор Олександр I дає розпорядження відкрити університет у місті Тарту (німецька назва міста – Dörpt). Відкриття університету було ініційоване балтійськими німцями, навчання в ньому проходило німецькою мовою (до 1893 року).

Хоч в університеті навчалася невелика частина «руських» студентів, проте серед викладачів таких майже не було, а сам університет майже повністю, незважаючи на російське імперське адміністрування, перебував у контексті інших німецькомовних університетів⁴². Так само дещо не вписується у контекст російських імперських університетів Імператорський Олександрівський університет, який був відкритий 1828 року в Хельсінках. До цього, з 1640 року, університет називався Regia Academia Aboensis та був розташований в місті Турку.

⁴¹ Андреев А.Ю. Российские университеты XVIII – первой половины XIX века в контексте университетской истории Европы. Москва, 2009. Приглашение немецких профессоров в Россию в первом десятилетии XIX в. (Тут і далі замість сторінок цієї монографії наводяться посилання на розділи).

⁴² Sirje Tamul. Facts about the History of the University of Tartu. University of Tartu. URL: <https://www.ut.ee/en/university/general/history> (дата звернення: 18.05.2021).
Пустарнаков В.Р. Университетская философия в России. С. 99-100.

Імператорський Віленський університет. Із 1568 року у Вільнюсі діяла академія Ордену Єзуїтів⁴³. 1579 року Стефан Баторій зрівняв академію у правах із Краківською академією, з цього часу вона починає називатися *Alma Academia et Universitas Vilnensis Societatis Jesu*. В другій половині XVIII ст. в академії відбулися зміни: в наслідок реформ у Речі Посполитій Національна освітня комісія (*Komisja Edukacji Narodowej*) 1773 року реформувала академію. Відтепер мовою викладання стає переважно не латинська, а польська, а сама академія, отримавши статус *Szkoła Główna*, почала називатися Віленська академія та університет (*Academia et Universitas Vilnensis*). Пізніше, в кінці XVIII ст., були проведені нові реформи, навчальний заклад отримав назву *Schola Princeps Magni Ducatus Lithuaniae*. Після приєднання 1795 року Вільнюса до Російської імперії, університет не мав чіткого адміністрування. 1803 року, згідно з «Актом утвердження імп. університета в Вильне», починає функціонувати Імператорський Віленський університет. Проте існувати йому довелося недовго, через те, що студенти університету взяли участь у Польському повстанні (1830-1831 pp.), постановою Миколи I університет 1832 року було зачинено.

В університеті свого часу була сильно розвинута схоластична філософія. Зокрема тут читав курси з філософії Мартін Сміглецький, чий підручник з логіки, надрукований 1618 року, користувався величезною популярністю та витримав три видання в Оксфорді.

З 1804 по 1816 pp. в Імператорському університеті починає читати філософію та логіку **Йоганн Генріх Абіхт** – німецький філософ, що здобув ступінь магістра в Університеті Ерлангена. Абіхт був кантіанських поглядів, написав декілька праць про філософію Канта⁴⁴.

Аньол Довгірт читав курси з логіки та психології з 1818 р. до закриття університету. Довгірт здобув єзуїтську освіту та закінчив Головну Віленську

⁴³ Тут і далі про Віленський університет: Venclova, Tomas. Four centuries of enlightenment. A Historic View of the University of Vilnius, 1579-1979. *Lituanus*. 1891. Vol. 27, № 1. P. 5-50.

⁴⁴ Johann Heinrich Abicht. Epoche Napoleon. URL: <https://www.epoche-napoleon.net/bio/a/abicht.html> (дата звернення: 18.05.2021).

школу, був священиком. Важко описати філософські переконання Довгірта, вони включали філософію як Джона Локка, Томаса Ріда, так і Канта, якого, проте, він критикував у деяких питаннях. Довгірт видав 1821 року працю «O logice, metafizyce i filozofii moralnej»⁴⁵.

Імператорський Харківський університет. З ініціативи місцевого дворянства, зокрема Василя Каразіна, що мав тісні стосунки з імператором Олександром I, 1803 року був отриманий дозвіл від імператора на створення університету. Велику частину коштів для функціонування закладу було залучено за допомогою пожертв місцевих. Попечителем його став граф Северин Потоцький. Університет функціонував за уставом 1804 року. Він був відкритий 1805 року. Передбачено було 25 кафедр, на що потрібно було до 50 викладачів. Пошуком та «вербуванням» іноземних викладачів для університету займався насамперед Потоцький. За перші десять років було залучено 29 «профессоров иностранного происхождения»⁴⁶. Першим ректором університету стає Іван Рижський, який до цього викладав серед іншого логіку в Санкт-Петербурзькому гірничому училищі та написав підручник з логіки «Умсловие или умственная философия» (1790).

Йоганн Баптист Шад за рекомендацією Йоганна Вольфганга фон Гете стає першим професором теоретичної та практичної філософії Харківського університету, тут він серед інших курсів читає логіку⁴⁷. Він захистив дисертацію в Єнському університеті та з 1799 по 1804 рр. викладав у ньому філософію. Шад був близьким до Йоганна Готліба Фіхте, за сприяння якого він став професором Єнського університету. Шад розвивав у своїх працях ідеї Канта, Фіхте, Шеллінга, проте не можна сказати, що він лише був під впливом їхньої

⁴⁵ Viliūnas, Dalius. Angelas Daūgirdas. Visuotinė lietuvių enciklopedija. URL: <https://www.vle.lt/straipsnis/angelas-daugirdas/> (дата звернення: 18.05.2021).

⁴⁶ Багалеї Дм.; Миллер Дм. Харьковский университет. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*: В 86 т. Санкт-Петербург, 1903. Т. 37. С. 103–109.

⁴⁷ Багалеї Д.И.; Сумцов Н.Ф.; Бузескул В.П. [и др.]. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). Харьков, 1906. С. 61–62.

філософії, натомість він розвивав свої власні ідеї. 1816 року Шад був висланий із Російської імперії⁴⁸.

Андрій Дудрович читав курси з логіки і психології як ад'юнкт Шада за його програмою. Дудрович закінчив університет в Будапешті 1803 року. З 1813 викладає в Харківському університеті. 1814 році тут він захищає дисертацію «*De philosophiae genuino conceptu nec non necessitate ejus absoluta*». В 1829-1830 рр. він був ректором університету.

Федір Чанов закінчив Демидіївський юридичний ліцей, після чого служив у поліції, а згодом почав вчителювати. З 1831 по 1834 рр. був професором теоретичної та практичної філософії⁴⁹. У своїх лекція начебто орієнтувався на Шада та Дудровича⁵⁰

Гренберг читав логіку та психологію «по конспекту Чанова»⁵¹. Також він займався правом, більше інформації про нього мені не вдалося знайти.

Матвій Протопопов закінчив Харківський університет 1822 року. У 1823-1825 рр. читає логіку в університеті. З 1834 року працює ад'юнктом, а через кілька років стає професором та доктором, захистивши дисертацію «Об истинном предмете философии и соответственном оному составе ее» (1839). Протопопов читав логіку за Карлом Фрідріхом Бахманом, професором Йєнського університету⁵², російською була перекладена його праця «Система логики» (1832).

У Харківському університеті викладання логіки було радше локальним, воно склалося на основі філософії Шада, якого важко однозначно віднести до чиєїсь із філософських шкіл.

⁴⁸ Пустарнаков В.Р. Университетская философия в России. С. 688–691.

⁴⁹ Еловский Е. Чанов, Федор Федорович. *Русский биографический словарь*: В 25 т. Санкт-Петербург, 1905. С. 24–25.

⁵⁰ Пустарнаков В.Р. Университетская философия в России. С. 681.

⁵¹ Багaley Д.И.; Сумцов Н.Ф.; Бузескул В.П. [и др.]. Краткий очерк истории Харьковского университета. С. 62.

⁵² Бобров А.Е. Протопопов, Матвей Николаевич. *Русский биографический словарь*: В 25 т. Санкт-Петербург, 1910. Т. 15. С. 93–94.

Імператорський Санкт-Петербурзький університет. 1803 року в Петербурзі була створена гімназія для вчителів («учительская гимназия»), яка з наступного року почала називатися Педагогічним інститутом. 1816 року на її основі був створений Головний педагогічний інститут, де встановлювалося шестирічне навчання та який майже нічим не відрізнявся від університетів. 1819 року, коли був створений Імператорський Санкт-Петербурзький університет, всі студенти Головного педагогічного інституту були до нього переведені. Новостворений університет до 1824 року функціонував за уставом інституту, поки не прийняв устав Московського університету. Першим ректором університету став Михайло Балуг'янський.

Петро Лодій був запрошений у нововідкритий Педагогічний інститут стати професором логіки метафізики та моральної філософії. Лодій закінчив ліцей в Ужгороді та Львівський університет, в якому 1787 року стає професором. Із відкриттям Педагогічного інституту 1804 року, починає читати в ньому лекції з філософії до 1821 року⁵³. В цьому році відбувається «університетський погром», коли попечитель Санкт-Петербурзького навчального округу Дмитро Руніч звільнив з університету 12 професорів через звинувачення у розповсюдженні антихристиянських ідей та атеїзму⁵⁴. Лодію дозволялося з 1821 року викладати право. 1815 року він видав «Логические наставления», яка була заборонена 1823 року. У своїх поглядах Лодій поєднував як філософію Вольфа, так і Канта, хоча й критикував їх обох⁵⁵.

Олексій Галич викладає тут логіку та метафізику з 1819 до 1821 року. Він навчався у Севській духовній семінарії та 1808 року закінчив Педагогічний інститут в Петербурзі, де був учнем Лодія, після чого для здобуття досвіду викладання, був відправлений на навчання до Європи, де захопився ідеями Шеллінга. В плані теоретичної філософії Галич був послідовником Георга Кляйна,

⁵³ Кудрявцева Е.Е., Жуковская Т.Н. Лодий Петр Дмитриевич. Биографика СПбГУ. URL: <https://bioslovhist.spbu.ru/person/1323-lodiy-petr-dmitriyevich.html> (дата звернення: 18.05.2021).

⁵⁴ Корсакова В. Руніч, Дмитрий Павлович. *Русский биографический словарь*: В 25 т. Петроград, 1918. Т. 17. С. 592–610.

⁵⁵ Пустарнаков В.Р. Университетская философия в России. С. 463-464.

на основі ідей якого він написав свій підручник з логіки 1831 року «Логика, выбранная из Клейна А. Галичем»⁵⁶.

Яків Толмачов на короткий час після «університетських погромів» 1821 року читає тут теоретичну та практичну філософію, серед якої логіку. Толмачов закінчив Харківський колегіум, а після цього 1803 року – Києво-Могилянську академію. Толмачов на прохання ректора Харківського університету Рижського переклав три підручники Баумайстра, також він переклав підручник з логіки кантіанця Кізеветтера⁵⁷.

Михайло Пальмін викладає в університеті логіку, метафізику та моральну філософію з 1826 до 1831 року. Пальмін навчався в Рязанській духовній академії та закінчив Педагогічний інститут 1808 року. Після цього він деякий час вчителює в різних доуніверситетських закладах освіти, аж поки в 1820 році не стає екстраординарним професором Казанського університету. З 1824 року Пальмін починає викладати в Санкт-Петербурзькому університеті. Надрукованих праць Пальміна не збереглося. Логіку він читав за Вольфом⁵⁸.

Микола Рождественський один рік з 1824 по 1825 викладає логіку в університеті. Він закінчив Тульську духовну семінарію та 1823 року Санкт-Петербурзький університет. Рождественський нависав кілька підручників із логіки, які користувалися великою популярністю, його «Руководство к логике» витримало п'ять видань⁵⁹. Автор пише, що для створення підручника послуговувався насамперед працею Готлоба Ернста Шульца «Grundsätze der allgemeinen Logik», сам Шульц був послідовним критиком Канта⁶⁰.

Адам Фішер читає курс «Психологія і логіка» з 1836 по 1837 рік. Він вчився в єзуїтському ліцеї в місті Кремс-мюнстер та закінчив Віденський

⁵⁶ Сидорчук І.В.; Малинов А.В. Галич (Говоров, Никифоров) Александр Иванович. Биографика СПбГУ. URL: <https://bioslovhist.spbu.ru/person/1577-galich-govorov-nikiforov-aleksandr-ivanovich.html> (дата звернення: 18.05.2021).

⁵⁷ Толмачев Я.В. Автобиографическая записка. *Русская старина*. 1892. Кн. 7–9. С. 699–724

⁵⁸ Пустарнаков В.Р. Университетская философия в России. С. 527.

⁵⁹ Кудрявцева Е.А.; Сидорчук И.В.; Жуковская Т.Н. Рождественский Николай Федорович. Биографика СПбГУ. URL: <https://bioslovhist.spbu.ru/person/458-rozhdestvenskiy-nikolay-fedorovich.html> (дата звернення: 18.05.2021).

⁶⁰ Пустарнаков В.Р. Университетская философия в России. С. 562–563.

університет. В 1819 року стає професором Санкт-Петербурзького університету, де читає філософські курси. 1833 вийшла друком його робота «Начертания логики». Саме аргументи Фішера наводив міністр освіти Ширінський-Шихматов Миколі I, після чого було вирішено обмежити викладання філософії в Російській імперії логікою і метафізикою⁶¹.

Імператорський Казанський університет. Університет був відкритий 1804 року, проте перші роки розвився дуже повільно. Це було причиною як того, що місцеве дворянство без ентузіазму сприйняло появу університету, так і через те, що попечитель Казанського навчального округу Степан Румовський слабо приділяв увагу університетові, був у ньому лише раз на відкритті та, на відміну від попечителів московського та харківського округів, слабо залучав викладачів до Казанського університету⁶². Першим ректором, з 1805 по 1813 рр., був Ілля Яковкін.

Лев Левицький був спочатку вчителем Казанської гімназії, а потім призначений ад'юнктом на кафедрі теоретичної та практичної філософії новоствореного Казанського університету з 1805 року. Читав логіку до 1807 року за підручником Рижського «Умостояние или умственная философия» (1790)⁶³.

Герман Готфрід викладав латину та древню літературу. Деякий час читав курс із логіки та психології. Через конфлікт із ректором Яковкіним був звільнений 1811 року⁶⁴.

Карл Фойгт став професором Казанського університеті 1808 року та до 1811 року читав філософські курси, серед яких логіка. Він навчався в Ляйпцизькому університеті, короткий час викладав та працював чиновником. Фойгт начебто був послідовником Канта⁶⁵.

⁶¹ Пустарнаков В.Р. Университетская философия в России. С. 661-662.

⁶² Андреев А.Ю. Российские университеты. Приглашение немецких профессоров в Россию в первом десятилетии XIX в. (замість сторінки).

⁶³ Пустарнаков В.Р. Университетская философия в России. С. 458.

⁶⁴ Серебряков Ф.Ф., Ибрагимова З.З., Садыков М.Б. Книга памяти. Казанский федеральный университет. URL: <https://kpfu.ru/isfnnk/struktura/otdeleniya/filosofii-i-religiovedeniya/kafedra-obschej-filosofii/kniga-pamyati> (дата звернення: 19.05.2021).

⁶⁵ Пустарнаков В.Р. Университетская философия в России. С. 665.

Олексій Лубкін з 1812 по 1815 читав курси філософії в університеті. Він закінчив Петербурзьку духовну академію, викладав філософію в різних доуніверситетських навчальних закладах імперії. Лубкін написав «Письма о критической философии» (1805), де критикував трансцендентальну філософію Канта⁶⁶.

Михайло Пальмін з 1820 по 1823 рік читає філософські курси, серед яких логіка. Він закінчив Петербурзький педагогічний інститут. Логіку читав за Вольфом та Баумайстром. Був звільнений із Казанського університету 1823 року, через деякий час починає читати курси в Санкт-Петербурзькому університеті⁶⁷.

Петро Сергєєв з 1823 по 1835 рр. читає логіку та філософські курси. Читав теоретичну філософію «за своїми записами». У сучасників залишилися про нього негативні спогади⁶⁸.

Архімандрит Гавріїл (Василь Воскресенський) здобув ступінь магістра в Московській духовній академії, в якій потім залишається викладати. З 1837 по 1839 викладав філософію в Казанському університеті, а потім із 1841 по 1850 знову викладає філософські курси, серед яких логіку, та богословські дисципліни. Написав шеститомну «Историю философии»⁶⁹.

Імператорський Київський університет. Ініціатива від місцевих про створення в Києві університету існувала ще з кінця XVIII ст. Його створення очікувалося на початку XIX ст., коли було відкрито Харківський та Казанський університети. Проте лише після того, як через Польське повстання був закритий у 1832 році Віленський університет, міністром Сергієм Уваровим було піднято питання про створення університету в Києві⁷⁰. Імператорський університет було відкрито 1834 року, його першим ректором став Михайло Максимович.

⁶⁶ Серебряков Ф.Ф., Ибрагимова З.З., Садыков М.Б. Книга памяти. Казанский федеральный университет. URL: <https://kpfu.ru/isfnnk/struktura/otdeleniya/filosofii-i-religiovedeniya/kafedra-obschej-filosofii/kniga-pamyati> (дата звернення: 19.05.2021).

⁶⁷ Пустарнаков В.Р. Университетская философия в России. С. 527.

⁶⁸ Там само. С. 583.

⁶⁹ Там само. С. 350.

⁷⁰ Е.К. Киевский университет св. Владимира. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*: В 86 т. Санкт-Петербург, 1895. С. 261–262.

Орест Новицький з 1835 року читає філософські курси в університеті, з наступного року стає ординарним професором та викладає до 1850 року, коли відбувається реформа філософії в Російській імперії. Новицький навчався в Острозькому духовному училищі, а потім, 1831 року, закінчує Київську духовну академію. Після закінчення він короткий час викладає в Полтавській семінарії та Київській духовній академії. 1835 стає екстраординарним професором нововідкритого Київського університету. Як пише сам автор, «Логику сначала преподавал по системе Круга, потом Бахмана и Трокслера; затем более подходящей к делу признал логику Фишера»⁷¹. 1841 року виходить друком його підручник з логіки «Руководство к логике», автор у передмові пише, що його підручник «составлен про Фрид. Фишеру»⁷². Фрідріх Фішер короткий час викладав у Тюбінгенському університеті, а потім у Базельському, він був прибічником емпіризму⁷³.

* * *

До тієї традиції викладання логіки, яку прийнято називати «університетська філософія» Російської імперії, варто зарахувати такі навчальні заклади: Академія-університет в Петербурзі, Імператорська Московська, Харківська, Санкт-Петербурзька, Казанська та Київська академії. Інші навчальні заклади належали до дещо інших традицій. Філософські курси в Києво-Могилянській академії читали на зразок тим, які викладали у католицьких навчальних закладах Речі Посполитої, лише із середини XVIII ст. в академії починають читати логіку за Вольфом. Також в КМА, як і в інших «духовно-академічних» закладах Російської імперії було інше адміністрування, ніж в університетах. До «університетської філософії» Російської імперії також важко віднести такі Імператорські університети: Дерпський, Александрівський та

⁷¹ Новицький О.М. Новицький, Орест Маркович. *Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св. Владимира (1834–1884)* / Сост. В.С. Иконникова. Киев, 1883. С. 513.

⁷² Новицький, Орест. *Руководство к логике*. Киев, 1841. С. IV.

⁷³ Prantl, Carl von. Fischer, Friedrich. *Allgemeine Deutsche Biographie*. 1878. Band 7. S 66–67.

Віленський, адже ці університети функціонували за іншими мовами викладання та мали під собою багатий досвід, не пов'язаний із Російською імперією.

Отже, з виокремлених навчальних закладів: Петербурзької академії-університету та Імператорського Московського, Харківського, Санкт-Петербурзького, Казанського, Київського університетів, – було проаналізовано 35 викладачів логіки. Можна на основі аналізу дійти таких висновків. Викладання логіки в Академії-університеті було винятково за філософською системою Вольфа або його учнів. Причиною цього було насамперед те, що Вольф сам рекомендував двох викладачів, проте також і тому, що вольфіанство на середину XVIII ст. було дуже популярною філософською течією. Про це може свідчити також те, що до початку XIX ст. в Московському університеті викладання логіки велося також лише за Вольфом, і тільки з початком XIX ст. з'являються викладачі, які читали логіку за Кантом, Шеллінгом чи Гегелем.

У Харківському університеті першим викладачем логіки став Шад, який розвивав власну філософську систему, враховуючи досвід Фіхте, Канта, Шеллінга. Всі подальші викладачі (окрім Протопопова) читали курс з логіки за Шадом. Тобто можна говорити про певну локальну філософську школу в Харкові.

Аналізуючи Санкт-Петербурзький, Казанський та Київський університети, важко звести викладачів та їхню філософську систему до якогось спільного знаменника. Серед викладачів були як послідовники Вольфа, так і Канта, Шеллінга та інших філософів.

Розділ 2. Регулювання викладання в університетах

2.1. Попечителі навчальних округів

Викладання філософії, поширення ідей та призначення викладачів великою мірою залежало від попечителя начального округу. Ця посада була введена 1803 року, першими попечителями навчальних округів, яких на початку було шість, стали члени головного управління училищ⁷⁴. Попечитель впливав як на цензуру в університетському викладанні філософії, так і став, фактично, відповідальним за набір викладацьких кадрів. Особливо це було відчутно на початку XIX ст., коли відкрилися Харківський, Санкт-Петербурзький та Казанський університети та відбулася реформа в Московському.

Першим попечителем Московського навчального округу був з 1803 по 1807 рік Михайло Муравйов. Після проведення змін в освітньому адмініструванні, створення нових університетів та впровадження уставу 1804 року відчувалася сильна нестача у викладачах. На 28 кафедрах Московського університету на постійній основі працювало лише 14 професорів⁷⁵. Муравйов вирішує заповнити нестачу німецькими викладачами, для цього він обирає Геттингенський університет, який на той час вважався одним із кращих німецьких університетів. Йому рекомендують професора Крістофа Мейнса, із яким Муравйов веде кореспонденцію та який радить йому можливих викладачів для викладання в Московському університеті. Після двох років переговорів у 1804 р. в Московський університет було прийнято десять німецьких викладачів⁷⁶ (серед яких Йоганна Буле, що читав логіку та практичну психологію⁷⁷), хоча охочих було значно більше. За своє посередництво Мейнс був двічі нагороджений перснем від імператора.

⁷⁴ Попечители учебных округов. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*: В 86 т. Санкт-Петербург, 1898. Т. 24а. С. 545–546.

⁷⁵ Андреев А.Ю. Российские университеты. Приглашение немецких профессоров в Россию в первом десятилетии XIX в. (замість сторінки).

⁷⁶ Там само.

⁷⁷ Павлов А.Т. Философия в Московском университете. С. 43.

Попечителем Харківського навчального округу з 1803 по 1817 роки був Северин Потоцький. На відміну від Муравйова, Потоцький вів кореспонденцію для залучення викладацьких кадрів із багатьма європейськими вченими та інтелектуалами, серед яких був Йоганн Вольфганг фон Гете. Для пошуку викладачів Потоцький навіть здійснив поїздку за кордон у 1803-1804 рр. Гете порекомендував Потоцькому трьох професорів, серед яких був Йоганн Баптіст Шад, що викладатиме філософію в Харківському університеті. Методи «вербування» Потоцьким викладачів були неординарними, так, він запропонував Афанасієві Стройковичу стати викладачем університеті на балу, той зразу погодився⁷⁸. Усього Потоцькому вдалося залучити у 1803-1805 рр. дванадцять вчених, проте більшість із них були молодими науковцями, що зараховувалися як ад'юнкти, тоді як п'ятеро стали професорами. У 1807-1811 роках було прийнято ще п'ятьох німецьких професорів. Загалом, за період свого попечительства, Потоцьким було залучено до викладання в Харківському університеті 18 вчених з німецьких університетів та ще декількох із інших, наприклад, французьких, університетів⁷⁹.

Степан Румовський, який у 1803 році став попечителем Казанського навчального округу, не був таким активним у залученні викладачів на роботу в нововідкритий Казанський університет, як цим займалися попечителі московського та харківського округів. Румовський перевів із казанської гімназії шістьох вчителів в університет, зробивши двох професорами, а чотирьох – ад'юнктами. 1805 року з терен Російської імперії в Казанський університет було направлено нових викладачів, серед яких п'ятеро були «німцями», після чого штат університету складав 12 викладачів. Після 1808 року, коли через Наполеонівські війни викладачі з німецьких університетів більш охоче покидали свої заклади, процес залучення викладачів став доволі активним. Загалом, за період свого попечительства з 1803 по 1812 рр., Румовський залучив до

⁷⁸ Сухомлинов М. И. Исследования и статьи по русской литературе и просвещению. Санкт-Петербург, 1889. Т. 1. С. 97.

⁷⁹ Андреев А.Ю. Российские университеты. Приглашение немецких профессоров в Россию в первом десятилетии XIX в. (замість сторінки).

викладання 19 викладачів з німецьких університетів, 17 з яких стали професорами⁸⁰.

Вище наводилися приклади залучення попечителями викладацьких кадрів, що явно сприяло розвитку філософії та університету в цілому. Проте вдалося також натрапити на ситуації, коли попечителю не подобалися ідеї, які викладали лектори. Тоді мало місце звільнення таких викладачів або й узагалі закриття кафедри⁸¹.

Новопризначений попечитель Санкт-Петербурзького навчального округу Дмитро Руніч 1821 року вирішує влаштувати таємну перевірку професорів Імператорського Санкт-Петербурзького університету. Для цього він доручає ректору Кавеліну узяти в деяких студентів зошити із конспектами університетських курсів. За результатом перевірки було вирішено заборонити читати чотирьом викладачам (серед яких Галич) свої курси, адже вони пропагували «обдуманную систему неверия и правил зловерных и разрушительных в отношении к нравственности, образу мыслей и духу учащихся и к благосостоянию всеобщему»⁸². Загалом «університетський погром» закінчився звільненням та добровільною відставкою 12 професорів, над двома з яких відбувся суд. 1826 року Руніча було звільнено із посади попечителя та віддано суду⁸³.

У 1835-1947 рр. попечителем Московського навчального округу був граф Сергій Строганов. 1826 року, ще до того, як став попечителем, Строганов був присутній на вступній лекції Івана Давидова, який планував стати професором

⁸⁰ Андреев А.Ю. Российские университеты. Приглашение немецких профессоров в Россию в первом десятилетии XIX в. (замість сторінки).

⁸¹ Це, однак, стосується не лише попечителів. Випадки цензури щодо філософів можна знайти і в XVIII ст. Так, . 1795 року був звільнений німецький філософ Йоганн Вільгельм Людвіг Мельманн через те, що «увлекаясь новой философией, слишком свободно и неосторожно высказывал односторонние и ложные свои убеждения относительно предметов религиозных» (Мельманн, Иоанн Вильгельм Людвиг. *Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского московского университета*. Москва, 1855. Ч. 2. С. 46–47).

⁸² Цит. за: Корсакова В. Рунич, Дмитрий Павлович. *Русский биографический словарь*: В 25 т. Петроград, 1918. Т. 17. С. 596. В енциклопедичній статті цитата наводиться в лапках, проте без посилання.

⁸³ Там само. С. 592-610.

на кафедрі філософії, лекція називалася «О возможности философии как науки». Строганов дійшов висновку, що лекція «вредная». Після цього Давидова на кафедрі філософії не затвердили і він читав курси, пов'язані з фізикою та метаматикою. Зі слів очевидців Строганов казав, що готовий

всеми мерами противодействовать гегелизму и немецкой философии. Она противоречит нашему богословию; на что нам раздвоенность, два разных догмата – догмат откровения и догмат науки? Я даже не приму того направления, которое афиширует примирение наук с религией: религия в основе⁸⁴.

Строганов навіть був готовий закрити «кілька кафедр»⁸⁵.

2.2. Документи, що регламентують функціонування університетів

Проект положения об учреждении Академии наук (1724).

Проект був створений Лаврентієм Блюменстростом; за цим документом передбачалося створення академії, «в которой бы учились языкам, также прочим наукам и знатым художествам, и переводили бы книги»⁸⁶. За планом такий науковий та освітній центр, наслідуючи європейські зразки, однак враховуючи специфіку власної держави, мав би поєднати академію наук, університет та гімназію⁸⁷. Науки мали ділитися на три загальні класи:

- 1) математичний (який передбачав чотирьох «персон», які би займалися арифметикою, алгеброю, геометрією, астрономією, географією, навігацією та механікою);
- 2) фізичний (який також передбачав чотирьох «персон», які би займалися теоретичною та експериментальною фізикою, анатомією, хімією та ботанікою);

⁸⁴ Герцен А.И. Собрание сочинений: В 30 т. Москва, 1954. Т.2. Статьи фельетоны 1841-1846. Дневник 1842-1845. С. 324.

⁸⁵ Там само.

⁸⁶ Об учреждении Академии и о назначении для содержания оной доходов таможенных и лицензных, собираемых в городах Нарвы, Дерпта, Пернова и Аренбуга. *Полное собрание законов Российской империи* / Собр. 1-е. Т. 7, № 4443. С. 220.

⁸⁷ Там само. – С. 221.

3) гуманіори, історії та права (який мав складатися із трьох членів, які би займалися елоквенцією, студіум антиквітатіс, історією древньою та сучасною, правом натуральним і публічним, етикою)⁸⁸.

Ось як мали створюватися підручники:

Каждый академик обязан в своей науке добрых авторов, которые в иных государствах издаются, читать, и так ему будет экстракт из оных сочинить; сии экстракты с прочими изобретениями и рассуждениями имеют от Академии в назначенные времена в печать отданы быть⁸⁹.

Університет не передбачав викладання теології⁹⁰, після регламенту 1747 року з'явився пункт, за яким професори не мали суперечити «православному Греческому исповеданию». За цим мав слідувати вчений Ієромонах⁹¹.

Регламент Императорской Академии Наук и Художеств в Санктпетербурге (1747)

1747 року імператрицею Катериною II був затверджений «Регламент Императорской Академии Наук и Художеств в Санктпетербурге», за який передбачалося розділення Академії Наук на Академію та на Університет⁹². Академіків в Академії передбачалося 10 осіб із таких класів: астрономічний, фізичний, фізико-математичний, математичний. Тоді як в університеті окрім ректора передбачалося п'ять професорів, серед яких мав бути професор логіки,

⁸⁸ Там само. С. 221-222.

Передбачалося, що «Академик Студиум Сублимиорис может профессором Логики и Метафизики и Математики генеральной быть, и при том же Физику генеральную и экспериментальную учить» (Там само. С. 223).

⁸⁹ Там само. С. 222.

Також: «Каждый академик обязан систем или курс в науке своей в пользу учащихся молодых людей изготовить; а потом оные имеют на Императорском иждивении на Латинском языке печатаны быть». Пізніше цей курс мав перекладатися та видаватися «на Российском языке» (Там само. С. 222-223).

⁹⁰ «Факультет Теологии здесь отставляется, и попечение о том токмо Синоду предается» (Там само. С. 223).

⁹¹ «Профессоры [...] присягою обязываться должны, чтобы им, ни учением, ни советом о законе, противном православному Греческому исповеданию, не внушать ничего учащимся. Чего ради духовник быть должен при Университете из ученых Иеромонахов, который в большом аудитории всякую субботу учить должен катехизиса» (Там само. С. 736).

⁹² Регламент Императорской академии наук и художеств в Санктпетербурге. *Полное собрание законов Российской империи* / Собр. 1-е. Т. 12, № 9425. С. 730.

У регламенті неодноразово зазначалося, як і в попередньому, що університет створюється «по примеру Европейский Университетов» (Там само. С. 756).

метафізики та моральних (нравоучительных) наук⁹³. В університеті, як можна зрозуміти, викладати мали лише латинською мовою, а в гімназії переважно російською⁹⁴. Викладання іншими мовами не передбачалося⁹⁵.

Наук, які мали викладатися в університеті, передбачалося 12, серед яких мала бути логіка та метафізика (в переліку стоїть як одна наука). Порядок читання курсів був такий: спочатку вивчалися мови, потім риторика та рисування. Після цього студент переходив до вивчення логіки та метафізики. Після цих предметів також викладалися фізика теоретична та експериментальна, історія, генеалогія, геральдика та моральна філософія⁹⁶.

Проект об учреждении Московского университета

У січні у 1755 року імператрицею Єлизаветою Петрівною був затверджений «Проект об учреждении Московского университета», який був розроблений Іваном Шуваловим та Михайлом Ломоносовим. Університет мав створюватися «по примеру европейских университетов, где всякого звания люди свободно наукою пользуются»⁹⁷. Також при університеті створювалися дві гімназії (одна для дворян, друга для «разночинцев»). У третій за порядком школі, після російської та латинської, яка називалася «первых оснований наук» у вищому класі мали навчати «сокращенную философию».

Передбачалася певна незалежність університету: «Чтоб как профессеры и учителя, так и прочие под университетскою протекцией состоящие без ведома и позволения университетских кураторов и директора не повинны были ни перед каким иным судом стать кроме университетского».

⁹³ Штат Санктпетербургской Императорской Академии Наук и Художеств. *Полное собрание законов Российской империи* / Собр. 1-е. Т. 44: Книга штатов, Ч. 2, № 9425. С. 47.

⁹⁴ «Учители [в гімназії – М.Ф.] все обучать должны на Русском языке, в Профессоры на Латинском» (Регламент Императорской академии наук и художеств в Санктпетербурге. *Полное собрание законов Российской империи* / Собр. 1-е. Т. 12, № 9425. С. 737).

⁹⁵ «лекции в науках, которых на ином ни на каком языке давать не позволяется, как токмо на Латинском и Русском» (Там само. С. 735).

⁹⁶ Там само. – С. 737.

⁹⁷ Проект об учреждении Московского университета (12 января 1755). *Летопись Московского университета*. URL: <http://letopis.msu.ru/documents/270> (дата звернення: 16.03.2021).

«Попечение» за богослов'ям віддавалося Святійшому Синоду.

Передбачалося створення трьох факультетів: юридичний, медичний та філософський. В останньому серед інших був професор філософії, який повинен був викладати логіку, метафізику та «нравоучение».

Вартий уваги пункт в уставі, за яким передбачалося, що професор не може самостійно обирати собі систему або автора, за якими від буде читати курси, натомість професор повинен слідувати «порядку» та тим авторам, яких «профессорским собранием и от кураторов предписаны будут»⁹⁸. Проте з цього не ясно, за яким принципом визначається цей «порядок» та правильність автора і системи.

Всі лекції мали читатися або російською мовою, або латиною, залежно від походження викладача.

Университетский устав (5 ноября 1804 года)

Підписаний імператором Олександром І. Устав визначав правила та функціонування насамперед Московського університету, проте також регулював адміністрування новостворених університетів: Харківського та Казанського⁹⁹. Університет «состоит под главным Начальством Министра Народного Просвещения, и в особом ведении того из Членов Главного училищ Правления, на которого о нем попечение возложено»¹⁰⁰. Університетська Рада та Збори, які очолював ректор та до яких входили ординарні та заслужені професори, мали вирішувати ключові питання Університету: «Совет Университета есть высшая инстанция по делам учебным и по делам судебным». Натомість Університетська Рада звітує перед:

⁹⁸ «§ 8. Никто из профессоров не должен по своей воле выбрать себе систему или автора и по оной науку свою слушателям предлагать, но каждый повинен следовать тому порядку и тем авторам, которые ему профессорским собранием и от кураторов предписаны будут» (Там само).

⁹⁹ Андреев А.Ю. Российские университеты. Разработка общего законодательства о российских университетах в 1802–1804 гг. (замість сторінки).

¹⁰⁰ Тут і далі цитати наводяться з: Университетский Устав (5 ноября 1804). Летопись Московского университета. URL: <http://letopis.msu.ru/documents/327> (дата звернення: 11.01.2021).

Университетский Совет относится в Правительствующий Сенат, к Министру и к своему Попечителю донесениями или представлениями. Особам и сословиям к нему принадлежащим посылает выписки из журналов заседаний за скрепою Секретаря Совета; к особам и местам подчиненным предписания, подписанные Ректором или одним из членов и Секретарем.

Університет ділився на чотири відділення або факультети:

1. Отделение нравственных и политических наук;
2. Отделение физических и математических наук;
3. Отделение врачебных и медицинских наук;
4. Отделение словесных наук.

Отделение нравственных и политических наук передбачало викладання професорів:

- 1) Профессор Богословии догматической и нравоучительной;
- 2) Толкования Священного Писания и Церковной Истории;
- 3) Умозрительной и Практической Философии;
- 4) Прав: Естественного, Политического и Народного;
- 5) Прав Гражданского и Уголовного судопроизводства по Российской Империи;
- 6) Прав знатнейших как древних, так и нынешних народов;
- 7) Дипломатики и Политической Экономии.

Головні завдання та обов'язки професорів:

1) Преподавать курсы лучшим и понятнейшим образом, и соединять теорию с практикою во всех науках, в которых сие нужно; 2) Преподавая наставления, пополнять курсы свои новыми открытиями, учиненными в других странах Европы; 3) Присутствовать в заседаниях и при испытаниях; 4) Руководствуя Адъюнктов, подавать им способ достигать высшего степени совершенства.

Пункт 29 передбачав: «Каждый Профессор для чтения лекций избирает книгу своего сочинения, или другого известного ученого мужа; и в том и другом случае избранное сочинение должно быть представлено на рассмотрение Совета и ежели Совет нужным найдет сделать в нем какие перемены, то Профессор, сделав оныя, должен представить Совету на утверждение».

В уставі не сказано про мову викладання, є лише пункт про мову диспутів:

Следуя общему правилу, Магистерские и Докторские диспуты должны происходить на Латинском языке; но Отделение по причинам, до учености касающимся, может дозволить оные на Российском по прошению испытуемого.

Також є пасаж про те, що варто розвивати латинську мову та використовувати її викладачам та студентам при розмовах, присвяченим різним предметам¹⁰¹. З цього можна зробити висновок, що латинська мова (якщо її рекомендують зберігати в розмовах) не завжди використовувалася в університеті.

Университетский Устав (26 июля 1835)

В університеті мало бути три факультети: філософський, юридичний, медичний¹⁰².

Філософський факультет ділився на два відділення:

Предмети першого відділення:

1) Философия; 2) Греческая словесность и древности; 3) Римская словесность и древности; 4) Российская словесность и история российской литературы; 5) История и литература славянских наречий; 6) Всеобщая история; 7) Российская история; 8) Политическая экономия и статистика; 9) Восточная словесность.

Предмети другого відділення:

- 1) Чистая и прикладная математика;
- 2) Астрономия;
- 3) Физика и физическая география;
- 4) Химия;
- 5) Минералогия и геогнозия;
- 6) Ботаника;
- 7) Зоология;

¹⁰¹ «Желательно, чтобы Профессоры некоторых наук, особливо Словесных, Философических и Юридических, учредили беседы со студентами, в которых, предлагая им на изустное изъяснение предметы, исправляли бы суждения их и самый образ выражения, и приучали бы их основательно и свободно изъяснять свои мысли, и для удержания при Университете Латинской литературы желательно, чтобы в беседах сих употребляем был преимущественно Латинский язык» (Там само).

¹⁰² Тут і далі цитується з: Университетский Устав (26 июля 1835). Летопись Московского университета. URL: <http://letopis.msu.ru/documents/2123> (дата звернення: 28.03.2021).

8) Технология, сельское хозяйство, лесоводство и архитектура.

Для богослов'я передбачено було створення окремої кафедри:

Для догматической и нравоучительной богословии, церковной истории и церковного законоведения определяется особая, не принадлежащая ни к какому факультету, кафедра для всех вообще студентов грекороссийского исповедания.

Була створена університетська поліція, яка відповідала за порядок в університетах.

Інспектор, якого обирав попечитель університету, здійснював «Особенный и ближайший надзор за нравственностью всех учащихся».

Щодо цензури, то університетам передбачалося самим вирішувати правила та норми цензури, з оглядом за загальні норми та вимоги: «Университеты имеют собственную цензуру для тезисов, рассуждений и иных учёного содержания сочинений, ими или их профессорами издаваемых. Цензура сия руководствуется правилами общего цензурного устава».

Також університети мали право «свободно и беспошлинно выписывать из-за границы всякого рода учебные пособия», при цьому завезена з-за кордону література «не подлежат рассмотрению комитетов цензуры иностранной».

Докладная Ширинского-Шихматова Николаю I: О преподавании философии (1849)

Автор докладної стверджує, що його висновки опираються на «изложение преподавания философии»¹⁰³ Адама Фішера (останній закінчив Віденський університет, переїхав до Російської імперії та в подальшому став професором філософії в Петербурзькому університеті). У докладній наведений перелік філософських дисциплін із висновком про їх користь.

Ось як описується в докладній логіка:

В ней, после изъяснения главных законов мышления, сообщаются сведения о правильном составлении понятий, суждений и умозаключений; о систематической форме науки вообще и о разных способах и методах ее

¹⁰³ Цит. за: Павлов А.Т. Философия в Московском университете. С. 66.

построения, о правдоподобных и ложных умозаклучениях, об источниках заблуждений и средствах избегать их¹⁰⁴.

З цього робиться висновок:

Из сего сказывается, что Логика, имея предметом полное систематическое изложение законов мышления и правильных его форм, одинаковых для всякого рода исследования, без различия относится ко всем наукам. Поэтому я не могу признать, что Логика не только необходима для занимающихся литературою и науками, но и полезна всякому образованному человеку, как для упражнения и развития мыслящей способности, так для проверки правильности и последовательности своих мыслей и чужих умствований¹⁰⁵.

Метафізика описується так:

Метафизика, или учение о сверхчувственном, сколько то доступно человеческому умозрению. Здесь излагается учение о простоте и нематериальности духа, о его нравственной свободе и ответственности за свои действия и о его бессмертии. Потом уясняется идея Верховного существа, присущая всякому разуму и излагается учение о едином личном Боге, как единственно удовлетворяющее разуму и всем высшим нашим потребностям. Наконец, рассматривается вопрос об отношении Бога к мигу, о происхождении мира, о его устройстве, сообразном с целью его сотворения и о причинах существования зла в мире¹⁰⁶.

Висновок про викладанні метафізики в університетах:

Здесь открывается обширное и безграничное поле заблуждениям и злоупотреблению разуму, дерзновенно посягающего открыть завесу вечности, созерцать духовный невидимый мир, рассматривать принадлежности Божества, участвовать в тайне творения мира видимого и проникать в непостижимость судеб Божиих в отношении к управлению [...] все вопросы, над разрешением которых трудится метафизика, уже окончательно решены Божественным откровением, и вредны при разногласии с ним¹⁰⁷.

Князь Ширінський-Шихматов пропонує заборонити викладання таких дисциплін: Теорія пізнання, Метафізика, Моральна філософію, Історія філософії. Натомість обмежити викладання філософії лекціями з логіки та психології (емпіричної)¹⁰⁸. Після цього, справді, 1850 року була проведена реформа викладання філософії в університетах Російської імперії, після якої із філософських

¹⁰⁴ Там само. С.

¹⁰⁵ Там само. С. 66-67.

¹⁰⁶ Там само. С. 68.

¹⁰⁷ Там само. С. 68-69.

¹⁰⁸ Там само. С. 72.

курсів залишаються два наведених вище, а викладати ці курси мали право лише представники викладачі з дузовенства.

* * *

Аналізуючи ключові документи, за якими регулювалося викладання в університетах Російській імперії, можна виокремити такі основні аспекти.

У документах XVIII ст. є пасажі про те, що російські університети створюються та функціонують на зразок європейських. Починаючи з уставу 1804 року таке уже не стверджується.

В документах до середини XVIII ст. року викладання в університеті мало проводитися винятково латинською мовою. В «Проекті» Єлизавети 1755 року в університеті передбачалося навчання двома мовами: латинською та російською (залежно від походження викладача). В пізніших документах згадок про мову викладання не знаходжу. Першим із проаналізованих вище викладачів філософії лекції російською мовою почав читати Анічков, але лекції математичні, натомість підручник з логіки він написав латиною уже тоді, коли читав російською інші лекції. Отже, можна припустити, що він продовжував увесь час читати лекції з логіки латиною. Проте з другої половини XVIII ст. з'являється все більше перекладених підручників з логіки, і викладачі все більше пишуть власні посібники російською. Можна припустити, що саме із другої половини XVIII ст. відбувається поступовий перехід викладання логіки з латини на російську. Проте це мало сильно залежати від викладача та його походження. Також варто врахувати ту обставину, що такий перехід мав бути вельми непростим, враховуючи складність перекладу логічної та метафізичної термінології. Проте уже на початку XIX ст., коли в університети було запрошено багато викладачів із німецьких університетів, викладання латиною знову поширюється.

Цензура, як видається, на початках була дуже умовною. Першою її згадкою можна трактувати пасаж із «Регламенту» 1747 року, де було сказано, що професори університету в своїх поглядах не мають суперечити православному

світогляду, за чим мав слідувати ієромонах. За «Проектом» 1755 року університет мав відповідати лише перед університетським судом, а не перед чиймось іншим. Проте в цьому «Проекті» з'явився пасаж про те, що професор сам не може обирати, чиї ідеї йому викладати та яким посібником користуватися, які встановлені «порядком» та які «профессорским собранием и от кураторов предписаны будут». В «Уставі» 1804 року йшлося про те, що підручник, за яким викладач буде читати свій курс, має бути затверджений університетською радою (Советом), яка може внести зміни. В «Уставі» 1834 року були пункти про університетську поліцію та інспектора. В цьому документі також йшлося про те, що університет (університетська рада, ректор) сам вирішує та здійснює цензуру, опираючись на загальні засади цензури в імперії. Також в університет дозволялося ввезення будь-якої іноземної літератури.

Варто зазначити, що дуже багато могло залежати від фігури попечителя університету. Адже, як показує практика, саме попечителі займалися пошуком викладацьких кадрів, яких могли залучати неординарними способами із різних університетів. Також попечитель міг впливати на цензуру філософських курсів.

На прикладах зміни регулювання начальних закладів Російської імперії можна зробити також висновок про, по-перше, залежність політики університету від конкретного імператора. Так, із початком свого правління, Олександр І відкриває п'ять Імператорських університетів, тоді як за його наступника – Миколи І, закривається Віленський університет та проводиться реформа філософії 1850 року. По-друге, можна побачити, як університети, які утворювалися на взірць європейським, поступово інтегрувалися в державний механізм, отримуючи все більше контролю з боку держави, та набували місцевої специфіки.

Розділ 3. «Elementa Philosophiae Recentioris» – найпоширеніший підручник з логіки

3.1. Христіан фон Вольф та вольфіанство

Христіан фон Вольф народився 1679 року у Вроцлаві, що входив до складу Габсбурзької монархії. Навчався в Єнському університеті, а пізніше став приват-доцентом у Ляйпцизькому університеті¹⁰⁹. Там він 1703 року написав свою дисертацію під назвою «Philosophia practica universalis, methodo mathematica conscripta» («Практична універсальна філософія, викладена математичним методом»). Цю роботу прочитав Готфрід Вільгельм Ляйбніц, який після цього почав вести листування із Вольфом. Із 1706 по 1723 рік Вольф викладає в Університеті Мартіна Лютера. Тут він пише німецькою мовою свою працю з логіки 1713 року «Раціональні думки про можливості людського розуміння», та згодом німецькою мовою працю з метафізики «Раціональні думки про Бога, світ, людську душу та про всі речі загалом». Через конфлікти із колегами з університету з факультету теології, які переконали короля Фрідріха Вільгельма I заборонити Вольфу викладати та примусити його покинути Прусію, Вольф був вимушений переїхати. Він починає викладати в Марбурзькому та Ляйпцизькому університеті. Тут він для того, щоб його ідеї зрозуміла тогочасна освічена Європа, перекладає, значно доповнюючи та розширюючи, свої німецькомовні праці латинською, серед яких: «Philosophia rationalis sive Logica» (1728), «Philosophia prima sive Ontologia» (1730), «Cosmologia generalis» (1731), «Psychologia empirica» (1734), «Theologia naturalis» (1736-1737). Коли імператором Пруссії стає Фрідріх Вільгельм II, він запрошує Вольфа повернутися в Університет Мартіна Лютера. Останній приймає пропозицію та повертається в університет 1740 року, де викладає до своєї смерті в 1754 році.

¹⁰⁹ Тут і далі біографічні відомості про Вольфа та його філософію переважно наводяться за: Hettche, Matt and Corey Dyck. Christian Wolff. The Stanford Encyclopedia of Philosophy. Winter 2019 Edition. URL: <https://plato.stanford.edu/archives/win2019/entries/wolff-christian/> (дата звернення: 09.05.2021).

Вольф був добре обізнаний із ідеями католицьких схоластичних авторів, зокрема Томи Аквінського та Франциска Суареса¹¹⁰. В ранній період творчості Вольф найбільше уваги приділяє математиці, у цій царині на нього найсильніше вплинув Еренфрід Вальтер фон Чірнхаус. Часто в літературі можна зустріти думку, ніби сам Вольф як філософ не спродукував нових ідей, натомість він лише засвоїв, класифікував та розвинув ідеї Ляйбніца. Проте, як виглядає, це не зовсім так. Ось що пише Ляйбніц у своєму листі 1714 року: «Пан Вольф прийняв деякі мої думки, проте оскільки він дуже заклопотаний із навчанням, особливо із математикою, та ми особливо не листувалися про філософію, то він може знати дуже небагато із моїх думок, крім тих, які я опублікував [тут і далі переклад мій – *М.Ф.*]»¹¹¹. Опублікованою ж на той час була «Теодицея» (1710 р.) та деякі невеликі статті на філософську тематику. Ключові філософські роботи Ляйбніца, такі як «Монадологія», були опубліковані уже після того, як Вольф написав свої німецькомовні трактати про логіку та метафізику. Беручи це до уваги, все ж не викликає заперечення, що Вольф найбільше засвоїв та розвинув філософські ідеї саме Ляйбніца, проте разом із цим, він прийняв у свою філософію погляди, фактично, опонентів Ляйбніца: Ісаака Ньютона, Бенедикта Спінози та ін. Також виклад ідей Вольфа, який був «характерної схоластичної форми»¹¹², сильно відрізнявся того, як писав свої праці Ляйбніц.

Науку Вольф розумів як «здатність доводити з незаперечного фундаменту все, що стверджується» та як «звичку розуміти»¹¹³. Тут також варто зазначити, що здібність людського розуму Вольф розумів як здатність сприймати зв'язки між істинами. Важливим поняттям для автора був порядок, адже людський ум може не лише схоплювати та розрізняти різні факти, але й також впорядковувати їх та розміщувати відповідно до порядку. І так само послідовність набування

¹¹⁰ Beck, Lewis White. *Early German Philosophy. Kant and His Predecessors*. Cambridge, Massachusetts, 1969. P. 257.

¹¹¹ Leibniz, Gottfried Wilhelm. *Philosophical Papers and Letters* / Leroy E. Loemker (ed.), Second edition. Dordrecht, 1989. P. 657.

¹¹² Beck, Lewis White. *Early German Philosophy*. P. 257.

¹¹³ Цит. за: Hettche, Matt and Corey Dyck. Christian Wolff. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Winter 2019 Edition. URL: <https://plato.stanford.edu/archives/win2019/entries/wolff-christian/> (дата звернення: 09.05.2021).

людиною знання здійснюється відповідно до цього порядку. З цього випливає порядок чи структура науки, адже, як уважає Вольф, деякі істини є первинними та слугують підвалинами для подальших істин, що їх відкриває людина.

Філософії Вольф дав таку дефініцію: «наука про все можливе, разом із способом та причиною їх можливості»¹¹⁴. Він уважав, що вона найширша та найбільш фундаментальна наука. Для Вольфа було важливим питання наукового методу, він намагався використати математичний метод у філософії¹¹⁵. Вольф перший чітко розділив філософію на теоретичну та практичну (хоча подібний поділ був іще в Арістотеля та його послідовників). Практична філософія займається людськими діями, до неї слід зарахувати: універсальну практичну філософію, природне право, політику, моральну філософію. Теоретична філософія займається усіма можливими та дійсними об'єктами, вона ділиться на три сфери: 1) онтологія; 2) «спеціальна» метафізика, яка включає загальну космологію, психологію та природню теологію; 3) фізика. Вольф уважав, що онтологія та загальна космологія є повністю «чистими» науками, що даються людині *a priori*; тоді як психологія, природня теологія, фізика засновуються на емпіричних (історичних) спостереженнях.

Логіка ж, якщо порівнювати її з наведеними вище науками в плані навчання, передує їм усім, проте якщо аналізувати її в плані буття, то вона лише запозичує свої основні принципи з онтології (оскільки вона дає знання про буття) та психології (оскільки вона залучає здібності душі)¹¹⁶.

Вольф написав величезну кількість праць майже з усіх сфер тогочасної науки як німецькою, так і латинською мовами, проте варто зазначити, що велика

¹¹⁴ Цит. за: Hettche, Matt and Corey Dyck. Christian Wolff. The Stanford Encyclopedia of Philosophy. Winter 2019 Edition. URL: <https://plato.stanford.edu/archives/win2019/entries/wolff-christian/> (дата звернення: 09.05.2021).

¹¹⁵ “The method of philosophy is borrowed from mathematics, which is the model of our knowledge of necessities. While mathematics is knowledge of the quantities of things, more important is the fact that it is connected knowledge; and philosophy can imitate the connectedness of mathematics” (Beck, Lewis White. Early German Philosophy. P. 262).

¹¹⁶ Там само. P. 263.

кількість тексту в його роботах повторювалася, за що Вольфа можна назвати «одним із найбільших автоплагіаторів в історії»¹¹⁷.

Вольф здобув собі велику популярність у тогочасній Європі, особливо в німецькомовних регіонах. Він одним із перших почав писати філософські праці німецькою, його називали *praeceptor Germaniae*. Варто виокремити університети, де було найбільше представників та популяризаторів ідей Вольфа¹¹⁸:

- Галле-Віттенберзький університет імені Мартіна Лютера: тут викладав Людвіг Філіп Тюммінг з 1717 до 1723 р.; Фрідріх Христіан Баумайстер – з 1730 до 1736 р.; Александр Готліб Баумгартен – з 1738 по 1740 р.; Йоганн Соломон Семлер – з 1752 по 1791 р.; Йоганн Август Ебергард.
- Тюбінгенський університет: Георг Бернард Більфінгер викладав тут з 1719 до 1725 р., після чого став професором у Петербурзькій академії-університету, звідки повернувся та знову читав лекції в Тюбінгенському університеті з 1731 до 1735 р.; Ізраель Готліб Ганс викладав з 1739 до 1747 р.; Готфрід Плокке – з 1750 до 1790 р.
- Кенігсберзький університет: Франц Альберт Шульц викладав тут з 1731 року теологію; Христіан Фрідріх Раст; Йоганн Крістоф Готтшед (який після здобуття ступеню магістра переїхав до Ляйпцига); Мартін Кнутцен – з 1733 до 1751 р.
- Ляйпцизький університет: Йоганн Крістоф Готтшед викладав тут з 1734 до 1766 р.; Карл Гюнтер Людовічі – з 1761 до 1768 р.; Христіан Гарве – з 1770 до 1772 р.;
- Єнський університет: Йоганн Петер Ройш був професором цього університету з 1738 до 1758 р.; Йоахим Георг Дар'єс – з 1744 до 1763 р. (із 1740-х років він перестає бути послідовником Вольфа); Йоганн Якоб Брюкер – з 1720 до 1723 р.

¹¹⁷ “Wolff repeats himself lovingly from book to book. He is one of the great self-plagiarizers of history” (Beck, Lewis White. *Early German Philosophy*. P. 262).

¹¹⁸ Список наводиться за: Beck, Lewis White. *Early German Philosophy*. P. 276–278.

3.2. «*Elementa Philosophiae Recentioris*» Фрідріха Христіана Баумайстра

Фрідріх Христіан Баумайстер навчався в Єнському університеті, потім захистив в Університеті Мартіна Лютера магістерську працю 1730 року. Викладав тут до 1736 року, коли стає ректором гімназії в місті Герліц¹¹⁹. Свій підручник «*Elementa Philosophiae Recentioris Usibus Iuventutis Scholasticae Accommodata*» Баумайстер видає 1747 року, коли уже викладає в гімназії. Сам підручник, як видно із назви та численних звернень в ньому до учнів (а не до студентів), призначався саме для доуніверситетської освіти. Він написаний дуже просто та чітко, тобто переважно наводяться визначення різних термінів, разом із тим без особливих пояснень.

Не буде перебільшенням сказати, що «*Elementa Philosophiae Recentioris*» Баумайстра є скороченим переказом праці Вольфа «*Philosophia rationalis sive Logica*». Вольф переклав її латиною та видав 1728 року, тоді як німецькомовна праця під назвою «*Vernünfftige Gedancken von den Kräfte des menschlichen Verstandes und ihrem richtigen Gebrauche in Erkänntnis der Wahrheit*» була видана автором ще 1713 року. Щоб побачити, що підручник Баумайстра є стислим переказом праці Вольфа, можна порівняти назви деяких розділів цих двох книг:

<i>Wolff, Christian Freiherr von. Philosophia Rationalis Sive Logica. Prostat in officina libraria Rengeriana, 1732.</i>	<i>Baumeister, Friedrich Christian. Elementa Philosophiae Recentioris Usibus Iuventutis Scholasticae Accommodata. Gleditsch, 1747.</i>
Logicae pars I sive Theoretica. Sectio I. De Logicae princiis.	Logicae pars I. Theoretica seu de tribus mentis operationibus
Cap. I. Tribus mentis operationibus in genere	
Sectio II. De notionibus in specie	Cap. I. De ideas seu notionibus
Cap. 3. De usu vocum sive terminorum circa notiones	Cap. II. De usu vocum seu terminorum circa voces
Cap. 4. De definitionibus	Cap. III. De definitionibus
Sectio III. De iudicio in specie	Cap. V. De iudiciis et propositionibus

¹¹⁹ Kühn, Manfred. Baumeister, Friedrich Christian. *The Cambridge History of Eighteenth-Century Philosophy* / Haakonssen, Knud (ed.). Cambridge University Press, 2006. P. 1145.

Sectio IV. De ratiocinatione seu discursu in specie	Cap. VI. De ratiocinatione et syllogismo
---	--

Проте варто сказати, що Баумайстер не переписує текст Вольфа, а, радше, спрощено переказує його своїми словами. Також, схоже, багато прикладів із частини про практичну логіку він додає від себе. Попри те, що підручник Баумайстера знаходиться в повній залежності від праці Вольфа, в ньому трапляються невідповідності у термінах та ідеях, які, проте, я не готовий зараз аналізувати.

Баумайстер у **вступній частині** свого підручника, яка представлена розділами “Prolegomena de philosophia eiusque patribus” та “Philosophiae rationalis prolegomena”, визначає, чим є людське пізнання, яке місце в ньому належить філософському пізнанню та чим є логіка. Остання є частиною теоретичної філософії. Logica artificialis, яка є філософською дисципліною, пояснює правила, якими людський ум керується при пізнанні істини. Дві частини цієї логіки – теоретична та практична – і є, власне, предметом підручника.

Cognitio humana: людське пізнання ділиться на три типи:

1. *cognitio historica* – історичним називається пізнання фактів та речей, що існують, які пізнаються за допомогою чуттів; історичне пізнання є основою пізнання філософського та найнижчим ступенем людського пізнання (§2-3)¹²⁰;
2. *cognitio philosophica* – філософським називається пізнання причин речей; за допомогою нього ми пізнаємо зв'язок речей та істин (§2, 4);
3. *cognitio mathematica* – математичним називається пізнання кількості та міри (mensura) речей (§2, 5).

Methodus: метод, за яким філософ повинен викладати істини: виклад повинен ґрунтуватися на надійних началах (principia certa), із яких потім виводяться інші

¹²⁰ Тут і далі наводитимуться посилання на параграфи із: Baumeister, Friedrich Christian. Elementa Philosophiae Recentioris Usibus Juventutis Scholasticae Accommodata. Gleditsch, 1747.

положення. До таких начал належать: визначення (definitiones), аксіоми (axiomata), надійний досвід (experientiae certae) (§12).

Філософію можна поділити на дві основні частини:

1. *theoretica philosophia*: теоретичною філософією називається та частина філософії, що необхідна для щастя та для побудови знання (intellegentia). До теоретичної філософії належать: фізика та метафізика. Остання включає в себе: онтологію, космологію, психологію (емпіричну та теоретичну), теологію (§17);
2. *practica philosophia*: практичною називається така дисципліна, що показує істини, за якими людські вчинки та звичаї формуються. До практичної філософії належать: універсальна практична філософія, природне право, етика, політика (§17).

Дисципліни потрібно викладати за таким порядком: першою повинна йти логіка, оскільки вона підготовлює до сприйняття істини. Після чого має йти метафізика за таким порядком її дисциплін: онтологія, космологія, психологія та теологія (§18).

Logica naturalis – природня наша здатність розумувати (ratiocinor) (§22).

Logica artificialis/ philisophia rationalis – дисципліна, що пояснює правила, якими людський ум керується при пізнанні істини (§25). Вона ділиться на дві частини:

1. *theoretica*: в цій частині розглядаються три дії ума (перцепція чи ідея; судження; розумування (ratiocinium) чи силогізм), а також головні правила, за якими ми судимо (§27-28);
2. *practica*: в цій частині показується шлях, яким ум повинен слідувати для того, аби судити про істину (§27).

У **першій частині** підручника “Logica theoretica seu de tribus mentis operationibus” автор описує три дії людського ума: поняття, судження, розумування. Всього ця частина складається із семи розділів.

У **першому розділі** цієї частини автор аналізує поняття чи ідеї.

Simplex perceptio sive notio/idea – простим сприйняттям, поняттям чи ідеєю називається репрезентація речі в умі, без ствердження чи заперечення; це перша дія ума (§29).

Поняття розділяються: за способом (*modus*) сприйняття та за різницею самої сприйнятої речі (§30).

Розподіл понять та ідей за способом сприйняття:

- *Clara notio sive idea* – поняття чи ідея є ясним, коли сприйняту річ можна відрізнити від інших речей. Чим більше у сприйнятій речі можемо знайти відмінностей, тим ясніша ідея; для ясних ідей чи понять потрібні відчуття, чим більше відчуттів ми використаємо (*usurpo*), тим яснішою буде ідея. Вчений не може задовольнитися лише ясними поняттями чи ідеями (§31-32).
- *Obscura notio sive idea* – поняття чи ідея є туманним, коли сприйняту річ не можна відрізнити від інших речей. Туманні поняття мають свій ступінь (*gradus*) туманності. Причиною туманності поняття чи ідеї зазвичай є самі люди, а не річ (§31, 33-34).
- *Distincta notio sive idea* – поняття чи ідея є чітким тоді, коли за відмінностями, які сприйняту річ відрізняють від інших, ми її можемо умом відділити від інших (§35).
- *Confusa notio sive idea* – поняття чи ідея є розмитим, коли ми не можемо ознаки речі, яку сприймаємо, від ознак інших речей відрізнити (§36).
- *Completa notio sive idea* – поняття чи ідея є повним, коли завжди та скрізь можна перелічити ті ознаки сприйнятої речі, які відрізняють її від інших речей (§38).
- *Incompleta notio sive idea* – поняття чи ідея є неповним, якщо цих ознак сприйнятої речі недостатньо для того, щоб відрізнити її завжди та скрізь від інших речей (§38).
- *Adeaquata notio sive idea* – поняття чи ідея є відповідним, якщо воно таким чином репрезентоване, що ми з його ознак умом можемо скласти нові його ознаки (§39).

- *Inadequata notio sive idea* – поняття чи ідея є невідповідним, коли ми не можемо з його ознак скласти нових його ознак (§39).

Розподіл понять та ідей за різницею самої сприйнятої речі:

- *Individualis/ singularis idea* – це репрезентація індивідуальної речі, що існує; індивідуальна чи одинична ідея формується за допомогою відчуттів (§44-45, 52).
- *Universales notiones* – види та роди, вони самі не існують, лише в індивідуальностях; формуються за допомогою абстрагування (*abstrahendus*) (§47-49, 52).

Differentia specifica – ті окреслення (*determinatio*), які відрізняють один вид від іншого всередині одного роду (§51).

У другому розділі першої частини “*De usu vocum seu terminorum circa voces*” автор аналізує вжиток слів та термінів.

Voces sive termini (слова чи терміни) – це поняття чи ідеї, сформовані умом. Слова – це вимовлені голосом знаки понять (§54).

Signum (знак) – це те, ідея про що викликає ідею іншого (§54).

Proprie [terminus dicitur; adv.] – ми вживаємо термін у властивому значенні, якщо з ним з’єднане те поняття, із яким він скріплений (§57).

Translatus/ metaphoricus terminus – якщо термін не вживається більше у властивому значенні, а позначає через схожість іншу річ, для якої інший термін є властивим, тоді такий термін називається переносним чи метафоричним (§58).

Sermo sive oratio – якщо ми з’єднуємо багато слів, то утворюється розмова чи мова (§63).

Третій розділ про визначення.

Definitio – визначенням називається чітке та повне поняття чи ідея, виражене в розмові чи мовленні (§65-66).

Definitum – визначеним називається термін чи поняття, яке визначається (§66).

Descriptio – річ описується, якщо вона підлягає (*subiicio*) чуттям; описом називається чітке та неповне поняття (§69).

Четвертий розділ присвячений розподілам.

Divisio – розподілом називається розпускання (*resolutio*) цілого на його частини (§71).

Divisum – розподілена на свої частини ідея називається розділенням (§71).

Membra dividenda – частини розподіленої ідеї (§71).

Subdivisio – розподіл частини цілого, яка уже до цього була розділена (§72).

У п'ятому розділі розглядаються судження та положення.

Iudicium – судженням називається комбінація чи розділення ідей (§74).

Propositio sive enuntiatio (положення чи заява) – це судження, виражене словами (§75).

Subiectum – суб'єктом¹²¹ називається те, про що робиться судження, або те, про що заявляється (§76).

Praedicatum – предикатом називається те, що про суб'єкт заявляється (§76).

Copula (зв'язка) – слово *est* (*est*), яким позначається з'єднання чи розділення понять (§76).

Різні види положень можна пояснити, відповідаючи на три питання: *qui?* («який?») *qualis?* («якої якості?») *quantus?* («якої кількості?») (§77).

Положення, яке відповідає на питання «який?»:

- *Simplex propositio* – просте, яке ще називається категоричним, це те положення, в якому предикат без усяких умов (*conditio*) заявляється про суб'єкт; або ж яке складається з одного суб'єкта та предиката (§78).
- *Composita propositio* – складеним називається те положення, в якому одночасно багато суб'єктів чи предикатів (§79).

¹²¹ *Subiectum* та *Praedicatum* перекладаю тут як «суб'єкт» та «предикат», а не як «підмет» та «присудок», адже автору йдеться насамперед про логічний, а не про граматичний зв'язок.

- *Conditionalis sive hypothetica propositio* – умовним чи гіпотетичним називається те положення, в якому предикат приписується (tribuitur) суб'єкту за додаткової обставини (§80).
- *Copulativa propositio* – з'єднувальним є те положення, в якому слово *i* (et) з'єднує частини суб'єкта та предиката (§81).
- *Disiunctiva propositio* – роз'єднувальним є те положення, в якому слова *або, чи, хоча* (aut, vel, sive) з'єднують частини суб'єкта та предиката (§81).
- *Modalis propositio* – коли визначаємо спосіб, у який предикат приписується суб'єкту, то таке положення називається модальним (§82).
- *Exponibilis propositio* – пояснювальне положення, це те, в якому пояснюються туманні ідеї (§83).

Положення, яке відповідає на питання «якої якості?»:

- *Affirmativa propositio* – ствердним положенням називається те, в якому предикат приписується суб'єкту (§84).
- *Negativa propositio* – заперечним є те положення, в якому предикат забирається від суб'єкта (§84).

Положення, яке відповідає на питання «якої кількості?»:

- *Universalis propositio* – універсальним є те положення, в якому причина, з якої предикат приписується суб'єкту, є в самій природі суб'єкта (§85).
- *Particularis propositio* – партикулярним є те положення, в якому причина, з якої предикат пасує до суб'єкта, є в іншій речі, а не суб'єкті (§85).
- *Indefinita propositio* – невизначеним зазвичай називається те положення, в якому опускаються такі слова: *весь, ніхто, хтось* тощо (§85).
- *Singularis propositio* – одиничним називається те положення, в якому про індивідуальну річ як про суб'єкт говориться (§85).

Положення можна розділити на теоретичні та практичні:

- *Theoretica propositio* – теоретичні, це ті положення, в яких предикат або стверджується про суб'єкт, або заперечується (§87).
- *Practica propositio* – практичні, це ті положення, в яких стверджується, що предикат може або повинен належати суб'єкту (§87).

Також положення можна розділити на доказові та недоказові:

- *Indemonstrabilis propositio* – положення, що не потребує доведення, це те, в якому зв'язок між предикатом і суб'єктом без доказів видно (§88).
- *Demonstrabilis propositio* – положення, що потребує доведення, це те, в якому зв'язок між предикатом і суб'єктом потребує доказів (§88).

Axioma – теоретичне положення, що не потребує доведення (§89).

Postulatum – практичне положення, що не потребує доведення, яке виведене з єдиного (unicum) визначення (§90).

Theorema – теоретичне положення, що потребує доведення (§91).

Problema – практичне положення, що потребує доведення (§92).

Corollaria sive consectaria – наслідками називаються ті положення, які з інших за зв'язком із необхідністю створюються (conficio) (§93).

Scholia – схолія чи примітка прояснює те, що здається туманним (§94).

Lemma – леммою називається положення, яке взятє із іншої дисципліни, та яке використовується для доведення положень із тої дисципліни, про яку йдеться (§95).

Affectiones propositionum (характеристики положень):

- а) *Oppositio*: протилежність виникає тоді, коли відбувається поєднання (collatio) положень, що між собою не сумісні (pugnantium), коли одне стверджує, а інше заперечує (§97):
 - *contrariae propositiones* – якщо одне положення універсально заперечує, а інше універсально стверджує про один суб'єкт, то такі положення називаються супротивними (§98);
 - *contradictoria propositio* – суперечливим положенням називається те, в якому один предикат про той самий суб'єкт і стверджує, і заперечує (§99);
 - *subcontraria* – підсупротивність може бути лише між двох партикулярних положень (§100).
- б) *Subalteratio*: стосунок між собою універсального та партикулярного положень, які мають той самий суб'єкт і предикат (§101).

- c) *Convertio*: перетворенням називається така зміна положення, коли суб'єкт стає предикатом (§102).
- d) *Aequipollentia*: рівносильними називається ті положення, які виражені різними словами, проте мають однаковий сенс (§103).

У шостому розділі йдеться про розумування та силогізми.

Ratiocinatio – третя операція ума; розумування виникає, коли ум із двох положень виводить третє (§105).

Syllogismus – виражене словами розумування (§105).

Для побудови силогізму чи розумування потрібно:

- *Fundamentum* – сказане про все (*dictum de omni*) та сказане ні про що (*dictum de nullo*) (§107-108).
- *Materia* – те, з чого силогізми komponуються: терміни та положення (§107, 109).
- *Forma* – або вдале розміщення матерії (§107).
- *Regulae* – правила, за якими побудова силогізму зводиться (§107).

Всі силогізми постають із трьох термінів:

- 1) *maior terminus* – суб'єкт висновку чи того положення, яке із двох засновків (*praemissus*) виводиться (§110-111);
- 2) *minor terminus* – суб'єкт висновку (§112);
- 3) *medius terminus* – термін, в якому міститься достатня причина того, чому суб'єкт поєднаний із предикатом (§113).

Для того, щоб силогізм був повним (*expletus*), він повинен складатися із трьох положень:

- 1) *maior propositio* – більшим називається те положення силогізму, в якому більший термін або предикат висновку з'єднується із середнім терміном (§116);
- 2) *minor propositio* – меншим називається те положення силогізму, в якому менший термін або суб'єкт висновку з'єднується із середнім терміном (§117);

3) *conclusio* – висновком називається те положення в силогізмі, яке формується із комбінації термінів, які в є в різних засновках силогізму (§118).

Правила, за якими укладається ремесло розумування:

- силогізм не повинен мати більше ніж три терміни;
- із самих лише партикулярних положень та із самих лише заперечних положень нічого не можна сконструювати;
- середній термін не повинен входити у висновок;
- у висновку не повинно бути ні більше, ні менше того, про що йдеться у засновках;
- висновок повинен слідувати слабшій (*debilior*) частині (§122).

Розділ сьомий присвячений силогізмам без порядку.

Crypticus syllogismus – прихованим називається той силогізм, в якому порядок і форма розумування є прихованими (§126).

Зазвичай форма приховується у таких випадках:

- коли змінюються місцями положення;
- коли положення рівносильні;
- коли один із засновків опускається (§127).

Compositus syllogismus – складеним називається той силогізм, в якому один або два засновки є складеними (§129). До складених силогізмів належить:

- *conditionalis sive hypotheticus* – силогізм є умовним чи гіпотетичним, якщо більше положення є гіпотетичним (§131);
- *disiunctivus* – силогізм є роз'єднувальним, якщо роз'єднувальним є більше положення (§133);
- *copulativus* (§145).

Dilemma – дилемою називається гіпотетичний силогізм, з якого слідує роз'єднувальне положення, ціле ж заперечується (*tollitur*) (§136).

Inductio – індукцією називається такий спосіб розумування, в якому коли про нижчі одиниці стверджується чи заперечується, те ж про вищі універсалії привноситься (§137).

Sorites sive scervalis argumentatio – соритом називається такий зв'язок багатьох положень, коли предикат попереднього завжди буває суб'єктом наступного (§138).

Epichrema – епіхремою називається силогізм, у якому або до меншого, або до більшого, або до обох положень для стислості додається випробування (probatio) (§140).

Consequentia immediata – безпосереднім наслідком називається такий спосіб розумування, в якому, уклавши одне положення, укладаємо також й інше (§141).

У **другій частині** підручника, яка називається „De usu logicae” («Про вжиток логіки»), автор аналізує уже не те, які існують форми людського мислення, та те, як ними слід користуватися. Окрім цього Баумайстер зачіпає тут деякі питання про істину та хибність, досвід та ін.¹²²

Спочатку цієї частини автор з'ясовує питання того, чим, узагалі, є істина та хибність.

Логіка вказує на шлях, яким до істини можемо прийти (§142-143).

Істина буває: метафізична, етична та логічна. Логічна істина буває тоді, коли ми репрезентуємо річ так, як вона в собі є (in se est). Інакше можна так сказати: логічна істина – це відповідність (convenientia) нашого мислення (cogitatio) із самою річчю (§143-144).

Логічна істина знаходиться (repeitur) в:

1. ідеях, якщо вони відповідають пізнаваній речі;

¹²² На відміну від аналізу першої частини підручника Баумайстра, де були перелічені та названі кожен розділ цієї частини, надалі розділи перераховуватися не будуть, оскільки за інформативністю вони значно менші. Наводитимуться посилання на параграфи.

2. судженнях та заявах, коли стверджується те, що повинно стверджуватися, та заперечується те, що повинно заперечуватися;
3. розумуваннях та силогізмах, якщо засновки, із яких висновки робляться, є справедливими, та якщо додержуватися правил розумування (§145).

Falsum – хибністю називається невідповідність мислення із річчю, яка мислиться (§146).

Хибність знаходиться в:

1. ідеях, якщо репрезентація речі не схожа [на саму річ];
2. судженнях, якщо заперечується те, що має стверджуватися, та якщо стверджується те, що має заперечуватися;
3. розумуваннях, якщо готуються хибні засновки, із яких виводяться хибні висновки, або якщо наводяться засновки та висновки з порушенням правил розумування (§147).

Error – помилкою називається змішування суджень (§148).

Praeiudicium/ praeconcepta opinio – пересуд утворюється тоді, коли допускається помилка в судженні (§149).

Sophisma – софізмом називається хибний силогізм, чия помилкова форма прихована (§152).

Experientia – досвідом називається таке пізнання, яке отримується з речі, що підлягає чуттям (§160).

Всі наші відчуття або сприйняття є або внутрішніми, або зовнішніми, тому досвід є ділитися також на внутрішній та зовнішній (§161).

Оскільки ми пізнаємо досвідом те, що існує, то об'єктами досвіду є лише індивідуальні речі та одиничні положення (§161).

Demonstratio – доказом називається сполука розумувань, в яких лише надійні засновки подаються (§167). Способи доказувати:

- *a priori* – якщо положення, що слід довести, виводиться із аксіом, спільних понять та визначень, то кажуть, що це положення доводиться *a priori*;
- *a posteriori* – якщо заява досвідом та чуттями закріплюється (*corroboro*), то кажуть, що це вона доводиться *a posteriori* (§168).

Також докази бувають синтетичні та аналітичні (§168).

Opinio – гадкою називається положення, яке не достатньо перевірене (§191).

В останніх розділах підручника йдеться про різні практичні ситуації. Автор описує, як потрібно доводити своє положення, як переконувати іншого в істинності судження, як потрібно захищати свою думку тощо.

3.3. Два переклади російською «*Elementa Philosophiae Recentioris*»

У 1760 році з'явився перший переклад цього підручника Баумайстра російською мовою. Її здійснив Олександр Павлов, який тоді був сержантом Ізмайлівського полку. Про Павлова не багато вдалося знайти інформації. Відомо, що він навчався в гімназії при Московському університеті, паралельно здійснюючи військову службу. 1760 року став студентом Московського університету, будучи при цьому сержантом гвардії¹²³. В цей же рік вийшов друком його перший переклад з латини Баумайстра: «Христиана Баумейстера Логика». 1764 року вийшов друком його наступний переклад «Христиана Баумейстера Метафізика». Дещо пізніше, 1778 року, Павлов переклав з французької працю «Доказательство о бытии Бога» Франсуа Фенелона¹²⁴.

Схоже, Павлов почав перекладати підручник з логіки ще до того, як став студентом Московського університету. У передмові до підручника він пише, що «на нашем языке мало еще Философских книг переведено, и потому трудность немалая состоит в изображении Философских терминов»¹²⁵. І справді, переклад «*Elementa Philosophiae Recentioris*», який вийшов друком 1760 року – це один із перших перекладених філософських творів російською. А оскільки у ньому багато ключових для логіки і для філософії в цілому термінів, то Павлов повинен

¹²³ Феофанов А.М. Студенты Московского университета второй половины XVIII – первой четверти XIX века: Библиографический словарь. Москва, 2013. С. 206.

¹²⁴ Александр Петрович Павлов. Корпус русских переводов. URL: <https://krp.dhi-moskau.org/ru/interpreter/pavlov> (дата звернення: 04.05.2021).

¹²⁵ Баумейстер, Христиан. Логика / Пер. с лат. Александра Павлова. Москва, 1760. Предисловие.

був сам вигадувати російські терміни, які би могли стати відповідниками латинських. Він пише: «Я все мое старание употреблял, чтобы в переводе оных [термінів – М.Ф.], как можно ближе подходит к точному их значению»¹²⁶. І справді, перекладач часто тяжіє до буквалізму, через що його текст дійсно виходить точним. Проте, разом з цим, деколи не завжди за російським відповідником можна зрозуміти, яке значення в нього вкладається. Наприклад, Павлов перекладає *obiectiva et subiectiva certitudo* як «предлежащая и подлежащая подлинность»¹²⁷.

Інший переклад «Elementa Philosophiae Recentioris» здійснив Яків Толмачов. Він навчався в Харківському колегіумі, в 1799 році його направили в Києво-Могилянську академію, де він навчався чотири роки. Толмачов згадує, що в КМА тоді викладали філософію та богослов'я латинською мовою¹²⁸. У 1803 році він повертається в Харків та починає викладати у Харківському колегіумі. Толмачов 1805 року, за проханням ректора Харківського університету Івана Рижського, переклав підручники з логіки, метафізики та моральної філософії Баумайстра¹²⁹. Усі ці підручники уже були перекладені до цього. З 1816 року Толмачов завідує новоствореною кафедрою Російської словесності в Петербурзькому університеті. Деякий час він читав курси теоретичної та практичної філософії. 1831 року був надрукований перекладений Толмачовим з німецької¹³⁰ підручник з логіки Йоганна Кізеветтера, який вважається популяризатором ідей Імануеля Канта. Сучасники описували Толмачова як носія «відсталих» ідей¹³¹. Пустарнаков вважає, що така характеристика могла означати, що Толмачов дотримувався поглядів вольфіанства, тоді як популярними були ідеї кантіанства та німецького ідеалізму¹³². Це можливе припущення, проте варто мати на увазі, що Толмачов перекладав підручники

¹²⁶ Там само.

¹²⁷ Див. Додаток 1.

¹²⁸ Толмачев Я.В. Автобиографическая записка. *Русская старина*. 1892. Кн. 7–9. С. 703.

¹²⁹ Там само. – С. 707.

¹³⁰ Хоча у своїй автобіографії він пише, що переклав підручник з французької. Очевидно, це помилка (Там само. – С. 722).

¹³¹ Пустарнаков В.Ф. Университетская философия в России. С. 635.

¹³² Там само.

вольфіанця Баумайстра за проханням ректора Рижського¹³³, тоді як підручник з логіки кантіанця Кізеветтера переклав, схоже, за своєї ініціативи.

Щодо перекладу «*Elementa Philosophiae Recentioris*», то Толмачов, на відміну від Олександра Павлова, відійшов від буквалізму. Попри те, що його текст написаний доброю російською мовою, деколи впадає в очі надто сильний відхід від оригіналу. Тут мені би хотілося відзначити один момент, який послідовно трапляється в перекладі. Цю рису перекладу можна умовно охарактеризувати як «ігнорування емпіричності людського сприйняття»¹³⁴. Так, Толмачов перекладає *rei repraesentatio* як «умопредставление предмета», *perceptionis modus* як «способ умопредставлений», *subiectiva certitudo* як «умственная истина»¹³⁵ тощо. Варто відзначити, що такі різні латинські терміни як *repraesentatio* та *perceptio* Толмачов перекладає одним відповідником «умопредставление». Перекладацьких рішень із коренем «-ум-» у автора дуже багато.

На мою думку, такий переклад не є наслідком того, що російська філософська термінологія на початку XIX ст. ще не усталилася. На відміну від 1760 року, коли був здійснений перший переклад цього підручника російською, на 1807 рік було написано та перекладено достатню кількість подібної літератури. Йдеться скоріше про послідовне «корегування» перекладачем ідей Баумайстра або ж можливо, впливом німецьких термінів (див. далі). Адже якщо ознайомитися лише із цим перекладом, то складається таке враження, що

¹³³ Рижський сам викладав логіку та написів підручник 1790 року «Умсловие, или Умственная философия», в якому пише, що «Главное расположение Системы и большая часть правил и размышлений почерпнуты из Философских сочинений Г. Гольмманна» (Рижский И.С. Умсловие, или Умственная философия. Санкт-Петербург., 1790. Предисловие).

Схоже, автор має на увазі Самуеля Крістіана Гольмана, який здобув 1720 року ступінь магістра в Університеті Мартіна Лютера. Гольмана безсумнівно можна вважати вольфіанцем, він написав серед іншого «*Institutiones philosophiae*» у трьох частинах (Julius, August Wagenmann. Hollmann, Samuel Christian. Allgemeine Deutsche Biographie. URL: https://de.wikisource.org/wiki/ADB:Hollmann,_Samuel_Christian (дата звернення: 17.05.2021)).

¹³⁴ Баумайстер, як це видно із тексту підручника, пише, що філософське знання базується на історичному або емпіричному знанні. Крім того, Вольф, ідеї якого репрезентує цей підручник, уважав, що “historical (i.e., empirical) knowledge is our only source of knowledge of existence” (Beck, Lewis White. Early German Philosophy. P. 266). Тому таке «ігнорування емпіричності людського пізнання» в перекладі Толмачова, на мою думку, викривлює ідеї Баумайстра.

¹³⁵ Див. Додаток 1.

Баумайстер відкидає здатність людини сприймати та пізнавати зовнішній світ і предмети в ньому. Ось деякі приклади:

Nunc illud excutiendum, quae notionum diuersitas nascatur ex **rerum perceptarum** uarietate¹³⁶ [тут і далі виділення мої – М.Ф.].

Теперь следует изъяснить, какое различие в понятиях происходит от разнообразия **понимаемых предметов**¹³⁷.

Тут Баумайстер пише не про речі, які ми «понуимаем», а про речі, які ми «восприинимаем». Із цих сприйнятих речей, власне, і утворюються поняття.

Veritas Logica reperitur in ideas, cum scilicet conveniunt cum **re cognita**¹³⁸.

Истина логическая находится в понятиях, когда они сходятствуют с **представляемым предметом**¹³⁹.

У цьому реченні Толмачов перекладає *res cognita*¹⁴⁰ як «представляемый предмет», проте, на мою думку, це сильно викривлює суть речення Баумайстера, в якому він описує класичне визначення істини: відповідність знання до речі¹⁴¹. Йдеться приблизно про таке: людський ум сприймає певну річ та формує з неї ідею¹⁴². Остання буде істинною, якщо відповідатиме тій речі, яку людина сприймає (*percipio*) чи пізнає (*cognosco*). Толмачов же перекладає *res percepta* як «понуимаемый предмет», а *res cognita* як «представляемый предмет». Якщо цю річ людина «представляет» або «понуимает», то як в такому разі може виникнути відповідність? Такий переклад свідчить про все ту ж «корекцію» ідей

¹³⁶ Baumeister, Friedrich Christian. Elementa Philosophiae Recentioris. P. 22.

¹³⁷ Бувмейстер. Логика / Пер. с лат. Якова Толмачева. Изд. 2-е. Санкт-Петербург, 1823. С. 24.

¹³⁸ Baumeister, Friedrich Christian. Elementa Philosophiae Recentioris. – P. 76.

¹³⁹ Бувмейстер. Логика / Пер. с лат. Якова Толмачева. Изд. 2-е. Санкт-Петербург, 1823. – С. 83.

¹⁴⁰ Не варто плутати *res cognita* із *res cogitans*. *Cognitus* походить від дієслова *cognosco*, яке утворюється від префіксу *com-* та дієслова *nosco* («пізнавати»); тоді як *cogitans* походить від знаменитого дієслова *cogito*, що має багато значень, серед яких «мислити», воно утворюється від префіксу *com-* та дієслова *ago* («робити»).

¹⁴¹ Це властиве для вольфганської філософської традиції класичне визначення істини. Для Вольфа: «“Truth” means the agreement of concepts with the essence of things, the agreement of judgments with states of affairs (the connections of things), and the *verum* which supposedly is convertible with *esse* (being)» (Beck, Lewis White. Early German Philosophy. P. 267).

¹⁴² Як виглядає, Баумайстер не розрізняє ідею/ поняття він самого сприйняття, тобто в нього немає різниці між неопосередкованим та опосередкованим знанням (див. §29).

Баумайстра, через яку відбувається ігнорування емпіричності людського сприйняття та пізнання. Розгляньмо ще це речення:

idea dicitur adaequata, quam eiusmodi **repraesentationem** appellamus, ubi nouas notas notarum sigillatim mente nobis **sistimus**¹⁴³.

понятие называется совершенным, которое есть такое **умопредставление**, коим подробно **воображаем в мыслях** новые приметы примет¹⁴⁴.

Насамперед – про переклад *adaequatus* як «совершенный»: хоч за значенням переклад ніби і підходить – йдеться про найбільш повний спосіб сприйняття – проте в словнику не вдалося знайти такого варіанту перекладу. Натомість, на мою думку, варто перекласти *adaequatus* як «відповідний» (перший варіант, що подає словник), адже йдеться якраз про **відповідність** знання до речі. По-друге, про переклад *repraesentatio* як «умопредставление»: тут виникає та ж проблема, що і раніше – зникає взаємність знання і пізнаваного, сприйняття і сприйнятого та стосунок між ними. *Repraesentatio* має зберігати своє значення стосунку та зв'язку. По-третє, про переклад *sistimus* як «воображаем»: це слово не має такого значення, воно означає «ставити», «розміщувати» тощо. Отже, прийнятний переклад цього речення Баумайстра міг би бути приблизно таким: «ідея є відповідною, якщо вона таким чином репрезентована, що ми з її ознак умом можемо скласти її нові ознаки».

Можливо, проте, Толмачов при перекладі взорується на німецькі поняття. Так, він перекладає *repraesentatio* як «умопредставление», що здається дивним, проте *repraesentatio* у Вольфа – це відповідник німецького терміну *Vorstellung*, яке має широкий спектр значень. В німецькому варіанті Вольф не вживає терміну *idea*, а позначає все тим же *Vorstellung*. Російською мовою ж прийнято перекладати цей термін як «представление». Враховуючи це, можна припустити, що Толмачов перекладає *repraesentatio* як «умопредставление», зважаючи на німецький термін.

* * *

¹⁴³ Baumeister, Friedrich Christian. Elementa Philosophiae Recentioris. P. 21.

¹⁴⁴ Бувмейстер. Логика / Пер. с лат. Якова Толмачева. Изд. 2-е. Санкт-Петербург, 1823. С. 23.

Розібравши підручник Баймайстра, який є спрощеним переказом праці з логіки Вольфа, можна погодитися із відомим висловлюванням Канта: «починаючи від Арістотеля вона [логіка – *М.Ф.*] не потребувала робити жодного кроку назад [...]. Прикметним є також те, що логіка досі не змогла зробити й жодного кроку вперед»¹⁴⁵. І справді, структура підручника Баумайстра є дуже подібною на ту, яка викладалася в КМА до середини XVIII ст. і яка була заснована на католицьких системах освіти. Те ж стосується ключових понять. І справа не в запозиченні, а в тому, що на початковому рівні логіки (якщо йдеться про формальну логіку) дуже важко вийти за межі того, що написав свого часу Арістотель.

Проте, можна по-різному розуміти ці ідеї та їх перекладати. Свідченням цього є два переклади російською підручника Баумайстра. Переклад Павлова 1760 року, де він один із перших намагається вигадувати російські відповідники латинських термінів, тяжіє до буквалізму, автор здебільшого калькує латинські слова. Переклад Толмачова, який виконаний на пів століття пізніше, доволі дивний та, схоже, в деяких місцях відходить від оригіналу. Автор намагається «зросійщити» латинські терміни. Можливо, Толмачов у своєму перекладі зважав на німецькі поняття.

¹⁴⁵ Кант, Іммануїл. Критика чистого розуму / Пер. з нім. та примітки І. Бурковського. Київ, 2000. С. 22.

Висновки

Узагальнивши, можна ствердити, що викладання логіки в Російській імперії мало кілька традицій. Одна із них виходила з КМА. Ця традиція засновувалася на викладанні філософії в католицьких навчальних закладах Речі Посполитої. Друга традиція – університетська – не мала прямого стосунку до першої. Вона побутувала в таких навчальних закладах: Академія-університет в Петербурзі, Імператорський Московський, Харківський, Санкт-Петербурзький, Казанський та Київський університети. Нижньою межею для неї є 1725 рік – початок викладання курсу логіки в Академії-університеті, а верхньою межею є 1850 рік – реформа викладання філософії в Російській імперії. В зазначених хронологічних рамках в цих університетах вдалося зібрати інформацію про 35 лекторів, які читали курси логіки. Викладачі, запрошені у нововідкриті університети, приїжджали переважно із німецьких університетів та привозили із собою ту філософську систему викладу, яка там побутувала. Так, протягом XVIII ст. такою філософською системою, за якою викладали логіку, було вольфیانство; у першій половині XIX ст. окрім вольфیانства з'являються інші філософські течії. В Академії-університеті всі викладачі читали логіку за Вольфом або його учнями. Це можна пояснити насамперед тим, що Вольф сам рекомендував двох своїх учнів як викладачів, а також тим, що вольфیانство було дуже поширеним у Європі XVIII ст. У Московському університеті у XVIII ст. також всі викладачі читали курси логіки винятково за Вольфом або його учнями. Із початком XIX ст. в університеті починають викладати логіку за Кантом, Шеллінгом та Гегелем. Важко виділити якусь одну філософську школу викладання в таких університетах, як Санкт-Петербурзький, Казанський та Київський. В першій половині XIX ст. викладачі цих закладів слідували ідеям як Вольфа, так і Канта чи Шеллінга. Окремо традиція викладання склалася в Харківському університеті, де першим професором філософії стає Шад, у поглядах якого поєднувалися ідеї Фіхте, Канта, Шеллінга, та який розвинув власну філософську систему. Всі наступники Шада (окрім Протопопова) читали курси з логіки,

взору, саме на нього. Тобто можна говорити про власну філософську школу в Харківському університеті.

Регулювання викладання філософії в Російській імперії здійснювалося насамперед на основі уставів, які видавалися досить рідко, зазвичай були підготовлені для регулювання навчання у новостворених університетах. У всіх проаналізованих регулятивних документах XVIII ст. є пасажі про те, що університети в Російській імперії функціонують на зразок європейських. Починаючи з уставу 1804 року такого пасажу уже немає. Мовою викладання в університеті на початках була лише латинська (а в гімназіях – російська), проте приблизно із середини XVIII ст. простежується послідовна політика «русифікації» освіти. Вона стала можливою насамперед через те, що ставали викладачами випускники університету, проте на початку XIX ст., коли були запрошені викладачі із німецьких університетів, навчання знову стає переважно латинським. В плані регулювання викладання, варто зазначити, що велику роль тут відігравали попечителі університетів. Саме вони домовлялися про запрошення викладачів, вони також могли впливати на цензуру. Державна політика щодо університетів великою мірою залежала від фігури імператора, проте можна побачити певну тенденцію: спочатку створені за європейським зразком університети, поступово інтегрувалися в імперський державний апарат, обтяжувалися новими проявами контролю та набували місцевої специфіки.

Найпопулярнішою філософською течією, за якою читали курси логіки, було вольфіанство. А найпоширенішим вольфіанським підручником з логіки був підручник Баумайстра «*Elementa Philosophiae Recentioris*», який витримав багато перевидань та два переклади російською. За Баумайстром також читали логіку в КМА з 1755 по 1817 рр. Варто, проте, відзначити, що зміст цього підручника дуже сильно нагадує зміст курсів логіки КМА, які засновувалися на курсах католицьких шкіл. Це є наслідком того, що формальна логіка, особливо на початковому етапі, як схоластична, так і вольфіанська або навіть сучасна, засновується на ідеях Арістотеля. Проте тлумачити та перекладати ці ідеї можна по-різному. Це стає видно на прикладі двох перекладів «*Elementa Philosophiae*

Recentioris» російською мовою. Якщо один перекладач вигадує нові російські терміни, калькуючи латинські поняття, то інший – дещо відходить від оригіналу, намагається «зросійщити» латинські поняття, можливо, він зважав на німецькі терміни.

Загалом же можна сказати, що викладання логіки прийшло в Російську імперію двома шляхами: 1) через КМА та католицькі навчальні заклади; 2) через університети, де традицію викладання формували випускники німецьких університетів. В обох випадках були прийняті європейські ідеї та спосіб філософування. З часом, окремішні на початках, університети починають інтегруватися в державний апарат і підлягати цензурі. Логіка, яка у XVIII ст. викладалася лише як вольф'янська, з XIX ст. стає все різноманітнішою.

Список використаних джерел та літератури

Джерела

Опубліковані

1. Записки Императорской академии наук. Санкт-Петербург: Типография Императорской академии наук, 1862.
2. Копия журнала комиссии духовных училищ. *Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии*. Киев: Типография И.И. Чоколова, 1913. Отд. 3 (1796–1869); Т. 4: 1813–1819. С. 666–672.
3. Материалы для истории Императорской академии наук. Санкт-Петербург: Типография Императорской академии наук, 1889. Т.5. 1067 с.
4. Материалы для истории Императорской академии наук. Санкт-Петербург: Типография Императорской академии наук, 1889. Т.9. 826 с.
5. Материалы для истории Императорской академии наук. Санкт-Петербург: Типография Императорской академии наук, 1885. Т.2. 886 с.
6. Об учреждении Академии и о назначении для содержания оной доходов таможенных и лицензных, собираемых в городах Нарвы, Дерпта, Пернова и Аренбуга. *Полное собрание законов Российской империи* / Собр. 1-е. Т. 7, № 4443.
7. Об учреждении Академии и о назначении для содержания оной доходов таможенных и лицензных, собираемых в городах Нарвы, Дерпта, Пернова и Аренбуга. *Полное собрание законов Российской империи* / Собр. 1-е. Т. 7, № 4443.
8. Регламент Императорской академии наук и художеств в Санктпетербурге. *Полное собрание законов Российской империи* / Собр. 1-е. Т. 12, № 9425.
9. Штат Санктпетербургской Императорской Академии Наук и Художеств. *Полное собрание законов Российской империи* / Собр. 1-е. Т. 44: Книга штатов, Ч. 2, № 9425.

Монографії, статті

10. Аничков Д.С. Слово о средствах познания человеческого и о средствах, предохраняющих ум смертного от разных заблуждений. *Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века*: В 2 т. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1952. Т. 1. С. 134–151.
11. Баумейстер, Христиан. Логика / Пер. с лат. Александра Павлова. Москва: Императорской Московской университет, 1760. 228 с.
12. Баумейстер, Христиан. Христиана Бауместера метафизика / Пер. с лат. Д. Синьковского. Изд. 2-е. Москва: Университетская типография Н. Новикова, 1789. 251 с.

13. Бувмейстер. Логика / Пер. с лат. Якова Толмачева. Изд. 2-е. Санкт-Петербург: Типография Ивана Глазунова, 1823. 149 с.
14. Герцен А.И. Собрание сочинений: В 30 т. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1954. Т.2. Статьи фельетоны 1841–1846. Дневник 1842–1845. 513 с.
15. Кант, Іммануїл. Критика чистого розуму / Пер. з нім. та примітки І. Бурковського. Київ: Юніверс, 2000. 504 с.
16. Новицкий, Орест. Руководство к логике. Киев: Университетская типография, 1841. 324 с.
17. Рижский И.С. Умословие, или Умственная философия. Санкт-Петербург: Типография Горного училища, 1790. 244 с.
18. Сакалун П.Н. Из истории русского идеализма. Князь В.Ф. Одоевский. Мыслитель. Писатель. Москва: Издание М. и С. Сабашниковых, 1913. Т.1. Ч. 1. 616 с.
19. Сухомлинов М. И. Исследования и статьи по русской литературе и просвещению. Санкт-Петербург: Издательство А.С. Суворина, 1889. Т. 1. 671 с.
20. Baumeister, Friedrich Christian. Elementa Philosophiae Recentioris Usibus Juventutis Scholasticae Accommodata. Gleditsch, 1747.
21. Leibniz, Gottfried Wilhelm. Philosophical Papers and Letters / Leroy E. Loemker (ed.), Second edition. Dordrecht: Springer Netherlands, 1989.
22. Wolff, Christian Freiherr von. Philosophia Rationalis Sive Logica. Prostat in Officina Libraria Rengeriana, 1732.

Джерела в електронному форматі

23. Проект об учреждении Московского университета (12 января 1755). Летопись Московского университета. URL: <http://letopis.msu.ru/documents/270> (дата звернення: 16.03.2021).
24. Университетский Устав (26 июля 1835). Летопись Московского университета. URL: <http://letopis.msu.ru/documents/2123> (дата звернення: 28.03.2021).
25. Университетский Устав (5 ноября 1804). Летопись Московского университета. URL: <http://letopis.msu.ru/documents/327> (дата звернення: 11.01.2021).

Література

Монографії, збірки статей

1. Андреев А.Ю. Российские университеты XVIII – первой половины XIX века в контексте университетской истории Европы. Москва: Знак, 2009. 640 с.

2. Багале́й Д.И.; Сумцов Н.Ф.; Бузескул В.П. [и др.]. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). Харьков: Типография Адольфа Дарре, 1906.
3. Бажанов В.А. История логики в России и СССР (Концептуальный контекст университетской философии). Москва: «Канон +»; РООИ «Реабилитация», 2007. 336 с.
4. Павлов А.Т. Философия в Московском университете. Санкт-Петербург: Русская христианская академия, 2010. 304 с.
5. Пустарнаков В.Ф. Университетская философия в России. Идеи. Персоналии. Основные центры. Санкт-Петербург: Издательство Русского Христианского гуманитарного института, 2003. 919 с.
6. Симчич, Микола. *Philosophia rationalis* у Києво-Могилянській академії. Вінниця: О. Власюк, 2009. 239 с.
7. Феофанов А.М. Студенты Московского университета второй половины XVIII – первой четверти XIX века.: Биобиблиографический словарь. Москва: Издательство ПСТГУ, 2013. 478 с.
8. Яковенко, Наталя. У пошуках нового неба. Життя і тексти Йоанікія Галятовського. Київ: Лаурис; Критика, 2017. 704 с.
9. Яременко, Максим. Перед викликами уніфікації та дисциплінування. Київська православна митрополія у XVIII столітті. Львів: Видавництво Львівського католицького університету, 2017. 272 с.
10. Beck, Lewis White. *Early German Philosophy. Kant and His Predecessors*. Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press, 1969. 565 p.

Статті

11. Зубов В.П. Русский рукописный учебник по логике середины XVIII века. *Вопросы философии*. 1956. № 4.
12. Симчич М. Києво-Могилянський аристотелізм у контексті другої схоластики. *Київська академія*. 2016. № 13. С. 11–32.
13. Симчич, Микола. Зауваги до впливів на викладання філософії в Києво-Могилянській академії кінця XVII-XVIII ст. *Київська академія*. 2006. Вип. 2–3. С. 74–85.
14. Ткачук М. Києво-Могилянська академія і становлення філософії в Україні. *Філософська освіта в Україні: Історія і сучасність*. Київ: ТОВ «Аграр Медіа Груп», 2011. С. 8–28.
15. Толмачев Я.В. Автобиографическая записка. *Русская старина*. 1892. Кн. 7–9. С. 699–724.
16. Schumann, Andrew. On the History of Logic in the Russian Empire (185–1917). *Czasopismo Techniczne. Nauki Podstawowe*. 2014. NP 1. S. 185–194.
17. Venclova, Tomas. Four centuries of enlightenment. A Historic View of the University of Vilnius, 1579–1979. *Lituanus*. 1891. Vol. 27, № 1. P. 5–50.

Енциклопедичні статті

- 18.Багале́й Дм.; Миллер Дм. Харьковский университет. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*: В 86 т. Санкт-Петербург: Типография акц. общ. Брокгауз-Ефрон, 1903. Т. 37. С. 103–109.
- 19.Бобров А.Е. Протопопов, Матвей Николаевич. *Русский биографический словарь*: В 25 т. Санкт-Петербург: Типография Императорской академии наук, 1910. Т. 15. С. 93–94.
- 20.Бороздин А. Шаден (Иоанн Матиас). *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*: В 86 т. Санкт-Петербург: Типография Брокгауз-Ефрон, 1903. Т. 39. С. 93–94.
- 21.Е.К. Киевский университет св. Владимира. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*: В 86 т. Санкт-Петербург: Типография И.А. Ефрона, 1895. С. 261–262.
- 22.Еловский Е. Чанов, Федор Федорович. *Русский биографический словарь*: В 25 т. Санкт-Петербург: Типография И.Н. Скороходова, 1905. С. 24–25.
- 23.Корсакова В. Рунич, Дмитрий Павлович. *Русский биографический словарь*: В 25 т. Петроград: Типография акц. общ. «Кадима», 1918. Т. 17. С. 592–610.
- 24.Мельманн, Иоанн Вильгельм Людвиг. *Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского московского университета*. Москва: Университетская типография, 1855. Ч. 2. С. 46–48.
- 25.Мельманн, Иоанн Вильгельм Людвиг. *Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского московского университета*. Москва: Университетская типография, 1855. Ч. 2. С. 46–48.
- 26.Новицкий О.М. Новицкий, Орест Маркович. *Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св. Владимира (1834-1884)* / Сост. В.С. Иконникова. Киев: Императорская типография св. Владимира, 1883. С. 489–528.
- 27.Попечители учебных округов. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*: В 86 т. Санкт-Петербург: Типография И.А. Ефрон, 1898. Т. 24а. С. 545–546.
- 28.Снегирев, Михаил Матвеевич. *Русский биографический словарь*: В 25 т. Санкт-Петербург: Типография товарищества «Общественная польза», 1909. Т. 19. С. 12–14.
- 29.Сырейщиков, Евгений Борисович. *Русский биографический словарь*: В 25 т. Санкт-Петербург: Типография товарищества «Общественная польза», 1912. Т. 20. С. 223–224.
- 30.Фроманн, Иоанн Генрих. *Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского московского университета*. Москва: Университетская типография, 1855. Ч. 2. С. 536–537.
- 31.Kühn, Manfred. Baumeister, Friedrich Christian. *The Cambridge History of Eighteenth-Century Philosophy* / Haakonssen, Knud (ed.). Cambridge University Press, 2006. P. 1145.
- 32.Prantl, Carl von. Fischer, Friedrich. *Allgemeine Deutsche Biographie*. 1878. Band 7. S 66–67.

- 33.Александр Петрович Павлов. Корпус русских переводов. URL: <https://krp.dhi-moskau.org/ru/interpreter/pavlov> (дата звернення: 04.05.2021).
- 34.Карпенко С.А. Логика в России. Новая философская энциклопедия. 2-е изд., исп. и доп. URL: <https://iphlib.ru/library/collection/newphilenc/document/HASH0124a45327a14306d1c56924> (дата звернення: 25.01.2020).
- 35.Кудрявцева Е.А.; Сидорчук И.В.; Жуковская Т.Н. Рождественский Николай Федорович. Биографика СПбГУ. URL: <https://bioslovhist.spbu.ru/person/458-rozhdestvenskiy-nikolay-fedorovich.html> (дата звернення: 18.05.2021).
- 36.Кудрявцева Е.Е., Жуковская Т.Н. Лодий Петр Дмитриевич. Биографика СПбГУ. URL: <https://bioslovhist.spbu.ru/person/1323-lodiy-petr-dmitriyevich.html> (дата звернення: 18.05.2021).
- 37.Панибратцев А.В. Брянцев Алексей Михайлович. Новая философская энциклопедия. URL: <https://iphlib.ru/library/collection/newphilenc/document/HASH362f1c885da0336a0b8c36> (дата звернення: 23.03.2021).
- 38.Серебряков Ф.Ф., Ибрагимова З.З., Садыков М.Б. Книга памяти. Казанский федеральный университет. URL: <https://kpfu.ru/isfnmk/struktura/otdeleniya/filosofii-i-religiovedeniya/kafedra-obschej-filosofii/kniga-ramyati> (дата звернення: 19.05.2021).
- 39.Сидорчук И.В.; Малинов А.В. Галич (Говоров, Никифоров) Александр Иванович. Биографика СПбГУ. URL: <https://bioslovhist.spbu.ru/person/1577-galich-govorov-nikiforov-aleksandr-ivanovich.html> (дата звернення: 18.05.2021).
- 40.Фроманн, Иоанн Генрих. Философский факультет МГУ. URL: <https://philos.msu.ru/node/1491> (дата звернення: 22.03.2021).
- 41.Hettche, Matt and Corey Dyck. Christian Wolff. The Stanford Encyclopedia of Philosophy. Winter 2019 Edition. URL: <https://plato.stanford.edu/archives/win2019/entries/wolff-christian/> (дата звернення: 09.05.2021).
- 42.Johann Heinrich Abicht. Epoche Napoleon. URL: <https://www.epoche-napoleon.net/bio/a/abicht.html> (дата звернення: 18.05.2021).
- 43.Julius, August Wagenmann. Hollmann, Samuel Christian. Allgemeine Deutsche Biographie. URL: https://de.wikisource.org/wiki/ADB:Hollmann,_Samuel_Christian (дата звернення: 17.05.2021).
- 44.Sirje Tamul. Facts about the History of the University of Tartu. University of Tartu. URL: <https://www.ut.ee/en/university/general/history> (дата звернення: 18.05.2021).
- 45.Viliūnas, Dalius. Angelas Daūgirdas. Visuotinė lietuvių enciklopedija. URL: <https://www.vle.lt/straipsnis/angelas-daugirdas/> (дата звернення: 18.05.2021).

Додатки

*Додаток 1. Два переклади російською «Elementa Philosophiae Recentioris»:
ключові поняття*

<i>Baumeister, Friedrich Christian. Elementa Philosophiae Recentioris Usibus Juventutis Scholasticae Accommodata. Gleditsch, 1747.</i>	<i>Баумейстер, Христиан. Логика / Пер. с лат. Александра Павлова. Москва, 1760.</i>	<i>Бувмейстер. Логика / Пер. с лат. Якова Толмачева. Изд. 2-е. Санкт-Петербург, 1823.</i>
cognitio humana (1)	человеческое познание (1)	познание человеческое (1)
logica naturalis (12)	натуральная логика (18)	естественная логика (13)
logica artificialis (13)	логика учением снисканная (20)	логика искусственная (14)
philosophia rationalis (13)	философия разумная (20)	умственная философия (14)
logica theoretica (14)	логика теоретическая (21)	логика умозрительная (15-16)
logica practica (14)	логика практическая (21)	логика деятельная (16)
mentis operationes (15)	ума действия (23)	действия ума (17)
simplex perceptio sive notio (15)	простое понятие (23)	простое понятие (17)
idea (15)	идея (23)	идея (17)
rei repraesentatio (15)	изображение вещи(23)	умопредставление предмета(17)
affirmatio (15)	подтверждение (23)	подтверждение (17)
negatio (15)	отрицание (23)	отрицание (17)
clara/ obscura [notio sive idea] (16)	ясное/ темное [понятие или идея] (24)	ясное/ темное [понятие] (18)
distincta/ confusa [notio sive idea] (19)	подробное/ смешанное [понятие или идея] (29)	подробное/ смешанное [понятие] (21)
completa/ incompleta [notio sive idea] (20)	полное/ неполное [понятие или идея] (31)	полное/ неполное [понятие] (22)

adequata/ inadequata [notio sive idea] (21)	совершенное/ несовершенное [понятие или идея] (32)	совершенное/ несовершенное [понятие] (22)
perceptionis modus (22)	способ понятия (34)	способ умопредставлений (24)
individualis/ singularis [notio sive idea] (23)	нераздельное/ единственное [понятие или идея] (35)	нераздельное/ особенное [понятие] (25)
species (23)	вид (36)	вид (25)
similitudo (23)	подобие (36)	подобие (25)
genus (24)	род (37)	род (26)
notiones universales (24)	понятия общие (37)	общие понятия (26)
differentia specifica (26)	разность видов (40)	отличие личное (28)
eruditus (29)	учен (45)	просвещенный (31)
voces sive termini (30)	слова или термины (47)	слова (32)
signum (30)	знак (47)	знак (32)
synonymos (32)	–	подобозначающий (34)
termini synonymici (32)	термины подобные (50)	синонимические [слова] (34)
proprius/ improprius [notio indicanda] (32)	собственное/ несобственное [обозначаемое понятие значение термина] (50)	собственное/ несобственное [значение слова] (34)
translatus [terminus dicitur]	перенесенный [термин] (50)	переносное [слово] (35)
sermo sive oratio (34)	речь (52)	речь (36)
definitio (36)	определение (56)	определение (38)
definitum (36)	определяемое (56)	предмет определяемый (38)
descriptio (40)	описание (64)	описание (43)
divisiones (44)	разделения (49)	деления (46)
divisum (44)	разделенное (49)	делимое (46)
membra dividenda (44)	члены разделения (50)	члены деления (46)
subdivisio (44)	подразделение (50)	подразделение (47)
iudicium (45)	рассуждение (71)	суждение (48)
propositio sive enunciatio (45)	предложение или изъятие (72)	предложение или изречение (48)
subiectum (45)	подлежащее (72)	подлежащее (48)
praedicatum (45)	сказуемое (72)	сказуемое (48)

copula (45)	союз (72)	связь (48)
propositio simplex (46)	предложение простое (73)	предложение простое (49)
composita propositio (46)	сложное предложение (73)	предложение сложное (49)
conditionalis sive hypothetica propositio (46)	условное предложение (74)	условное предложение (49)
copulativa propositio (47)	соединительное предложение (74)	соединительное предложение (50)
modalis propositio (47)	образное предложение (75)	изменяемое предложение (50)
exponibilis [propositio] (48)	истолковательное предложение (76)	поясняемое предложение (50)
affirmans [propositio] (48)	предложение подтверждающее (77)	предложение утвердительное (51)
negans [propositio] (48)	предложение отрицательное (77)	предложение отрицательное (51)
universalis propositio (49)	общее предложение (78)	общее предложение (52)
particularis propositio (49)	особенное предложение (78)	частное предложение (52)
theoretica propositio (50)	теоретическое или умозрительное предложение (81)	умозрительное предложение (53)
practica propositio (50)	практическое или деятельное предложение (81)	деятельное предложение (53)
indemonstrabilis propositio (51)	не требующее доказательств предложение (81)	недоказываемое предложение (54)
demonstrabilis propositio (51)	доказательное предложение (81)	доказываемое предложение (54)
axioma (51)	аксиома (82)	аксиома (54)
postulatum (51)	постулат (83)	требование (55)
theoremata (52)	теорема (83)	теорема (55)
problema (52)	проблема (84)	проблема (55)
corollaria sive consectoria	дование или следствие (84)	следствия (56)
scholia (53)	прибавление (84)	прибавление (56)
lemma (53)	лемма (85)	лемма (56)
affectio (53)	принадлежность (85)	свойство (56)

oppositio (53)	противоположение (85)	противоположение (57)
subalteratio (53)	субальтерация (85)	подчинение (57)
conversio (53)	обращение (85)	обращение (57)
aequipollentia (53)	сходство (85)	равносилие (57)
contraria propositio (54)	противное предложение (86)	противное предложение (57)
contradictoria propositio (54)	противоречивое предложение (87)	противорущее предложение (57)
ratiocinatio (56)	умствование (90)	умозаключение (60)
sylogismus (56)	силлогизм (90)	силлогизм (60)
fundamentum (57)	основание (92)	основание (61)
materia (57)	материал (93)	вещество (61)
forma (57)	образец (93)	образец (61)
regulae (57)	рисунок (93)	правила (61)
sylogismorum modi (65)	образы силлогизмов (106)	образы силлогизмов (71)
crypticus syllosismus (67)	потаенный или скрытый силлогизм (107)	скрытый силлогизм (72)
sylogismus hypotheticus (69)	силлогизм гипотетический (111)	условный силлогизм (74)
sylogismus copulativus (71)	соединенный силлогизм (114)	соединительный силлогизм (77)
dilemma (71)	диллема (115)	дилемма (77)
inductio (72)	введение (117)	наведение (78)
sorites (73)	сорит (119)	сорит (79)
veritas (75)	истинна (123)	истина (82)
veritas metaphysica/ veritas ethica (75)	истинна метафизическая/ истинна этическая (123)	истина метафизическая, логическая и нравственная (82)
falsum (76)	ложное (126)	ложное/ ложный (84)
praeiudicium (77)	предрассуждение (127)	предрассудок (85)
praeconcepta opinio (77)	предупрежденная мысль (127)	предубеждение (85)
certa veritas (82)	подлинная истинна (137)	несомнительная истина (90)
probabilis veritas (82)	вероятная истинна (137)	вероятная истина (90)

obiectiva et subiectiva certitudo (83)	предлежащая и подлежащая подлинность (138)	предметная и умственная истина (91)
experientia (83)	опыт (139)	опыт (91)
ratio sive demonstratio (83)	доказательство (139)	разум или доказательство (91)
intuitivum iudicium (88)	зрительное [понятие] (145)	чувственное суждение (95)
a priori [propositio quae demonstratur]	не опытом [доказываемое предложение] (153)	началами [доказываемое предложение] (100)
a posteriori [propositio quae demonstratur]	опытом [доказываемое предложение] (153)	опытами [доказываемое предложение] (100)
demonstratio synthetica/ analytica (93)	доказательство синтетическое/ аналитическое (156)	доказательство синтетическое (предположительное)/ аналитическое (раздробительное) (102)
interpretatio (105)	толкование (176)	истолкование (114)
opinio (109)	мнение (182)	мнение (117)
meditatio (110)	размышление (183)	рассуждение (118)
consectaria (112)	дополнения (187)	следствия (121)
refutare (129)	опровергать (218)	опровергать (141)
disputatio (132)	спор или прение (224)	прение (145)